

Κεφάλαιο 2: Ιστορική Αναδρομή της Ποιοτικής Έρευνας (3)

Σύνοψη

Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρείται η ιστορική οριοθέτηση του πεδίου της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα στο πεδίο της ψυχολογίας και της εκπαίδευσης. Πιο αναλυτικά (1) παρουσιάζονται οι σημαντικότερες ιστορικές στιγμές στην εξέλιξη της ποιοτικής έρευνας· (2) γίνεται σύντομη ιστορική αναδρομή της ποιοτικής έρευνας στο πεδίο της ψυχολογίας και (3) ιστορική αναδρομή της ποιοτικής έρευνας στο πεδίο της εκπαίδευσης. Τέλος γίνεται σύντομη αναφορά στις «μεικτές» ή συνδυαστικές μεθόδους έρευνας.

1. Γενική ιστορική αναδρομή της ποιοτικής έρευνας

Η ποιοτική έρευνα έχει τις καταβολές της στο έργο ανθρωπολόγων και κοινωνιολόγων που επιχειρήσαν να κατανοήσουν τους πολιτισμούς των «άλλων», των ανθρώπων που οι πολιτισμοί τους διέφεραν από τον ευρωπαϊκό και, στη συνέχεια, από τον βορειοαμερικανικό πολιτισμό (Morgow, 2007). Η πρώιμη ευρωπαϊκή εθνογραφία κατά τον 15ο και 16ο αιώνα αναπτύχθηκε ως ανταπόκριση στην έρευνα των «πρωτόγονων ανθρώπων» στον «Νέο Κόσμο» (Vidich & Lyman, 2000).

Στις αρχές του 20ού αιώνα η ανθρωπολογική έρευνα και η κοινωνιολογική εθνογραφική έρευνα αναπτύχθηκαν σε ένα νέο επίπεδο και εμφανίστηκε μεγάλη ποικιλία προσεγγίσεων και θεωριών. Οι Denzin και Lincoln (2000b), αναφερόμενοι κυρίως στη συζήτηση στις ΗΠΑ, διακρίνουν επτά ιστορικές στιγμές στην εξέλιξη της ποιοτικής έρευνας. Η πρώτη, παραδοσιακή περίοδος της ποιοτικής έρευνας ξεκινά στις αρχές του 20ού αιώνα και φτάνει μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο. Αυτή την περίοδο εμφανίστηκαν οι εθνογραφικές έρευνες των Malinowski (1976), Radcliffe-Brown, Margaret Mead (1954) και άλλων μεγάλων εθνογράφων, καθώς και η γνωστή Σχολή του Σικάγου στο πεδίο της κοινωνιολογίας.

Σταθμός για την ανάπτυξη της ποιοτικής έρευνας ήταν το βιβλίο των Thomas και Znaniecki Ο Πολωνός χωρικός στην Ευρώπη και στην Αμερική (1918), στο οποίο αντικείμενο μελέτης ήταν οι τρόποι που οι αγροτικοί πληθυσμοί βίωναν τη μετανάστευση από την Ευρώπη στις μεγαλουπόλεις των ΗΠΑ. Οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου και ιδιαίτερα ο Park συνέβαλαν στη χρησιμοποίηση της επιτόπιας εμπειρικής έρευνας και στην εξέταση της εμπειρίας και των καθημερινών πρακτικών (Τσιώλης, 2006). Έτσι, αντικείμενο της ποιοτικής έρευνας δεν ήταν πλέον μόνο οι «εξωτικοί» ιθαγενείς κάποιων απομακρυσμένων φυλών, αλλά και οι ευρύτεροι πληθυσμοί στον πυρήνα των δυτικών μεγαλουπόλεων. Χαρακτηριστικό στοιχείο της εν λόγω περιόδου, σύμφωνα με τους Denzin και Lincoln (2000b), ήταν η εστίαση της ποιοτικής έρευνας στη μελέτη του «άλλου» στη βάση μιας «αντικειμενικής» περιγραφής και ερμηνείας.

Η δεύτερη, νεωτεριστική περίοδος ξεκινά μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο και διαρκεί μέχρι τη δεκαετία του 1970. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της εν λόγω περιόδου είναι η τάση τυποποίησης των ποιοτικών μεθόδων έρευνας, προκειμένου να αναδειχθούν ότι έχουν εξίσου αυστηρό χαρακτήρα, όπως και οι ποσοτικές μέθοδοι έρευνας. Αυτή η τάση εκφράζεται στα έργα των Glaser και Strauss (1967), Strauss και Corbin (1990), Strauss (1987) κ.ά. και συνεχίζει να είναι ζωντανή μέχρι τις μέρες μας.

Η τρίτη περίοδος (1970-1986) είναι η περίοδος των «ανάμεικτων ειδών» (blurred genres). Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της περιόδου είναι η εμφάνιση πληθώρας παραδειγμάτων, μεθόδων,

3 Το κεφάλαιο αυτό συνιστά μια σύνθεση για τις ανάγκες του παρόντος ψηφιακού διδακτικού βιβλίου-βοηθήματος στη βάση αποσπασμάτων των πιο κάτω βιβλίων : Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* Αθήνα: Τόπος και Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση. Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* Αθήνα: Τόπος. *βλ. Σημείωση 1, πρώτου κεφαλαίου στο παρόν σύγγραμμα.

στρατηγικών, τις οποίες οι ερευνητές επιλέγουν. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη συμβολική αλληλεπίδραση, την εθνομεθοδολογία, τη νατουραλιστική έρευνα, τη φαινομενολογία, τη σημειωτική, τον φεμινισμό, κ.ά. (βλ. Guba, 1990· Jacob, 1987). Σημαντικός σταθμός της εν λόγω περιόδου είναι το βιβλίο του Geertz (2003) *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, στο οποίο προτείνεται η μετάβαση από τη θετικιστική προσέγγιση σε μια πλουραλιστική, ερμηνευτική προοπτική στις ανθρωπιστικές επιστήμες.

Η τέταρτη περίοδος εντοπίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1980 έως το 1990 και χαρακτηρίζεται από την «κρίση της αναπαράστασης», ένα ζήτημα που εγείρεται στις συζητήσεις σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη (Winograd & Flores, 1986) και την εθνογραφία (Clifford & Marcus, 1986). Αυτή την περίοδο η ποιοτική έρευνα εστιάζεται σε θέματα φυλής, φύλου, πολιτισμού, κ.λπ. και τίθεται το ζήτημα σχετικά με το είδος της πραγματικότητας που ο ερευνητής απεικονίζει. Κατά την περίοδο αυτή, η ποιοτική έρευνα αναδεικνύεται σε μια συνεχή διαδικασία κατασκευής της πραγματικότητας. Αυτή την περίοδο αναδεικνύονται οι κριτικές και φεμινιστικές επιστημολογίες, οι οποίες θέτουν υπό αμφισβήτηση την αρχή του αντικειμενισμού στην κοινωνική έρευνα.

Η πέμπτη περίοδος εντοπίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Αυτή είναι η περίοδος «της τριπλής κρίσης της αναπαράστασης, της νομιμοποίησης και της πράξης» (Denzin & Lincoln, 2000b: 17). Η κρίση της αναπαράστασης εκφράζεται στην αναγνώριση ότι οι ποιοτικοί ερευνητές δεν μπορούν με άμεσο τρόπο να συλλάβουν την εμπειρία της ζωής, αλλά θεωρείται ότι το πόνημά τους αποτελεί κοινωνικό κείμενο που έχει γραφτεί από τον ερευνητή. Η κρίση νομιμοποίησης εκφράζεται στη διαπίστωση του προβληματικού χαρακτήρα των κριτηρίων αξιολόγησης που αναφέρονται στην εγκυρότητα, στη γενίκευση, στην αξιοπιστία, κ.λπ. Η κρίση της πράξης αναφέρεται στην επίδραση της θεωρίας στις κοινωνικές πρακτικές και στην αναζήτηση τρόπων ενοποίησης της θεωρίας και της πράξης.

Κατά την εν λόγω περίοδο εμφανίζεται η τάση αντικατάστασης των θεωριών από αφηγήσεις. Η μετανεωτερική ανακήρυξη του τέλους των «μεγάλων αφηγήσεων» (Lyotard, 1993) συνδυάζεται με τη στροφή στις «μικρές», τοπικές αφηγήσεις, που αφορούν συγκεκριμένες καταστάσεις και προβλήματα.

Η έκτη περίοδος είναι η περίοδος της «μη πειραματικής» έρευνας (1995-2000), όπου αντικείμενο εθνογραφικής διερεύνησης γίνονται νέες μορφές λόγου (ποιητικές, αυτοβιογραφικές, οπτικές, συνομιλητικές, κ.λπ.). Σύμφωνα με τους Denzin και Lincoln (2000b), χαρακτηριστικό στοιχείο της έβδομης στιγμής είναι η συνέχιση των τάσεων που είχαν εμφανιστεί στις προηγούμενες στιγμές της ποιοτικής έρευνας. Καταρχήν εξακολουθεί να υφίσταται η κριτική του θετικισμού, του μεταθετικισμού και του μεταμοντερνισμού. Οι Denzin και Lincoln (1998) αναφέρονται στις κρίσεις αναπαράστασης, νομιμοποίησης και φωνητικότητας. Η κρίση αναπαράστασης αναφέρεται στην αμφισβήτηση της δυνατότητας αυθεντικής κατανόησης του «άλλου». Η κρίση νομιμοποίησης παραπέμπει στην αμφισβήτηση των κριτηρίων επιστημολογικής εγκυρότητας της επιστημονικής έρευνας. Η κρίση της φωνητικότητας εκφράζεται στη συνύπαρξη ποικιλίας παλιών και νέων «φωνών» αναφορικά με το φύλο, την εθνικότητα, την τάξη, κ.λπ. (φεμινιστικές, κριτικές, εθνικές προσεγγίσεις, κ.λπ.).

Οι Denzin και Lincoln (1998) θεωρούν ότι σε μια εποχή γρήγορης ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογίας επανέρχεται, αναβιώνει το ζήτημα της θρησκείας και της πνευματικότητας. Έτσι, ένα από τα σημαντικότερα φαινόμενα της «Νέας Εποχής» (New Age) είναι η αναβίωση του ενδιαφέροντος για θρησκευτικές, ανορθολογικές αντιλήψεις, η εξάπλωση του θρησκευτικού φονταμενταλισμού, η ανάδυση του ενδιαφέροντος για εναλλακτικές μορφές σωματικής και ψυχικής θεραπείας, κ.λπ. (Fontana, 2003). Εν κατακλείδι, οι Denzin και Lincoln (1998) διαπιστώνουν ότι οι διαμεσολαβητικές τεχνολογίες (βίντεο, υπολογιστές, ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, διαδίκτυο, εικονική πραγματικότητα, κ.λπ.) δημιουργούν νέα πεδία για την ανάπτυξη της ποιοτικής έρευνας. Κατά τη νέα περίοδο εμφανίζονται καινούρια θέματα, όπως η έννοια του εαυτού και της ταυτότητας, η επικοινωνία στον κυβερνοχώρο, κ.λπ.

Στον γερμανόφωνο χώρο ο Habermas (1990) ήταν ο πρώτος διανοητής που αναγνώρισε την ύπαρξη μιας διαφορετικής παράδοσης της έρευνας, η οποία αναπτύχθηκε στην αμερικανική κοινωνιολογία και συνδέεται με τους E. Goffman (1961, 1989), H. Garfinkel (1967, 1986), A. V. Cicourel (1964, 1981). Η μετάφραση κειμένων της εν λόγω παράδοσης στη γερμανική γλώσσα συνέβαλε στην έναρξη της συζήτησης σχετικά με τις προοπτικές της ποιοτικής έρευνας. Κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 αναπτύχθηκε στη Γερμανία μια ενδιαφέρουσα συζήτηση σχετικά με την αφηγηματική και βιογραφική έρευνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η «αφηγηματική ανάλυση», την

οποία πρότεινε ο Schütze (Riemann & Schütze, 1987) και η «αντικειμενική ερμηνευτική» του U. Oevermann (Oevermann et al., 1987).

Η πρώτη προσέγγιση εστιάζεται στη μελέτη της εμπειρίας διαφορετικών περιόδων της ιστορίας του βίου, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις περιόδους προσωπικής ανασυγκρότησης εξαιτίας των έντονων κοινωνικών μεταβολών. Η δεύτερη στρατηγική θέτει ως στόχο την αποκρυπτογράφηση της «κρυφής» γραμματικής των κειμενικών αποτυπώσεων της κοινωνικής πραγματικότητας (Τσιώλης, 2006). Οι εν λόγω μεθοδολογικές προσεγγίσεις συνέβαλαν στην πραγματοποίηση νέου κύκλου ερευνών, επιδρώντας καταλυτικά στην ανάπτυξη και καθιέρωση των ποιοτικών μεθόδων έρευνας (για μια επισκόπηση βλ. Bertaux, 1981· Chamberlayne, Bornat & Wengraf, 2000· Kohli, 1981) και προκάλεσαν συζητήσεις σχετικά με τη διαφάνεια, την αξιοπιστία, την εγκυρότητα και τη γενικευσιμότητα της ποιοτικής έρευνας.

2. Η ποιοτική έρευνα στην ψυχολογία: Σύντομη ιστορική αναδρομή

Μέχρι πρόσφατα, η ποιοτική έρευνα κατείχε περιθωριοποιημένη θέση στο πεδίο της ψυχολογίας. Όμως, τα τελευταία χρόνια παρουσιάζεται αυξημένο ενδιαφέρον για την ποιοτική έρευνα. Η Βρετανική Ένωση Ψυχολόγων αναγνωρίζει ότι οι ποιοτικές μέθοδοι έρευνας θα πρέπει να διδάσκονται στο πανεπιστήμιο (Willig & Stainton-Rogers, 2008). Εργασίες στη βάση της ποιοτικής έρευνας ή ακόμα και ειδικά αφιερώματα για τις ποιοτικές μεθόδους έρευνας δημοσιεύονται σε γνωστά περιοδικά (*British Journal of Social Psychology, Journal of Health Psychology, European Journal of Work and Organizational Psychology, Journal of Counseling Psychology, Hellenic Journal of Psychology*). Επίσης, τα τελευταία χρόνια έχουν εκδοθεί αξιόλογες μονογραφίες και συλλογικοί τόμοι για την ποιοτική έρευνα (Camic, Rhodes & Yardley, 2003· Smith, 2003· Willig, 2001· Willig & Stainton-Rogers, 2008). Η σταδιακή αναγνώριση της ποιοτικής έρευνας στο πεδίο της ψυχολογίας εγείρει πλήθος επιστημολογικών, μεθοδολογικών, θεωρητικών ζητημάτων.

Η ποσοτική έρευνα ήταν συνδεδεμένη με τη διαμόρφωση της πειραματικής ψυχολογίας κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα. Ιδιαίτερη σημασία είχε το έργο των Helmholtz, Weber, Fechner και Wundt στη Γερμανία, του Galton στη Μεγάλη Βρετανία και του Binet στη Γαλλία. Η εισαγωγή ποσοτικών και πειραματικών μεθόδων έρευνας στο πεδίο της ψυχολογίας ανέτρεψε την αντίληψη του Kant (1975), ο οποίος θεωρούσε ότι η ψυχολογία δεν μπορεί ποτέ να γίνει πειραματική επιστήμη διότι δεν μπορεί να εφαρμόσει τα μαθηματικά για τη διερεύνηση των εσωτερικών αισθήσεων. Επίσης, υποστήριζε ότι ένα υποκειμένο δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο πειραματισμού. Ο Kant (1974) θεωρούσε ότι η ανθρωπολογική (εθνογραφική) μέθοδος εμπειρικής έρευνας είναι ιδιαίτερα γόνιμη στο πεδίο της ψυχολογίας (Δαφέρμος, 2010· Nerlich, 2004).

Η δημιουργία του πρώτου ψυχολογικού εργαστηρίου από τον Wundt σηματοδότησε τη μετατροπή της ψυχολογίας σε πειραματική επιστήμη. Σύμφωνα με τον Wundt, η «φυσιολογική ψυχολογία» διερευνά τις στοιχειώδεις ψυχικές διαδικασίες χρησιμοποιώντας πειραματικές μεθόδους. Ο σκοπός της πειραματικής ψυχολογικής έρευνας στο εργαστήριο του Wundt ήταν η περιγραφή της δομής και των επιμέρους στοιχείων της συνειδητής εμπειρίας των υποκειμένων, τα οποία έπρεπε να πραγματοποιήσουν λεπτομερειακές λεκτικές αναφορές σχετικά με τους τρόπους που αντιλαμβάνονταν τα ελεγχόμενα ερεθίσματα τα οποία δέχονταν. Έτσι, η πειραματική έρευνα μέσω της ενδοσκόπησης στο ψυχολογικό εργαστήριο του Wundt δεν είχε μόνο ποσοτικό χαρακτήρα, αλλά είχε ως συστατικό στοιχείο τη χρησιμοποίηση ποιοτικών δεδομένων (βλ. σημείωση 7) (Todd, Nerlich & McKeown, 2004).

Όμως, ο Wundt υποστήριζε ότι εκτός από τη «φυσιολογική ψυχολογία» μπορούμε να διακρίνουμε την «*ψυχολογία των λαών*» (Völkerpsychologie), η οποία διερευνά τους μύθους, τα έθιμα, τη γλώσσα, τη θρησκεία. Τα εν λόγω φαινόμενα, σύμφωνα με τον Wundt, εδράζονται στις ανώτερες ψυχικές διαδικασίες (μάθηση, γλώσσα, νόηση, κ.λπ.), οι οποίες είναι δύσκολο να ελεγχθούν σε εργαστηριακές συνθήκες, και θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν άλλες μέθοδοι διερεύνησής τους – ιστορική μέθοδος, συγκριτική ανάλυση, επαγωγική παρατήρηση, κ.λπ. (Goodwin, 2005).

Σε αντιδιαστολή με τον Wundt, ο Ebbinghaus υποστήριξε τη δημιουργία μιας ριζοσπαστικής εμπειρικής πειραματικής ψυχολογίας, στηριζόμενος αφενός στη θετικιστική επιστημολογία και αφετέρου στο πειραματικό έργο του Fechner. Ο Ebbinghaus επιχείρησε την πειραματική έρευνα της

μνήμης και της λήθης χρησιμοποιώντας ως πειραματικό υλικό καταλόγους από συλλαβές με τρία γράμματα, που δεν είχαν νόημα (bok, taz, lef, var, mix, κ.λπ.) και δεν δημιουργούσαν συνειρμικές συνδέσεις στα συγκεκριμένα υποκείμενα (Δαφέρμος, 2010· Saugstad, 2008). Τις ανεπάρκειες της πειραματικής μεθοδολογίας του Ebbinghaus εντόπισε ο Bartlett (1967), ο οποίος ανέδειξε τη σημασία των κοινωνικών παραγόντων και των ατομικών εμπειριών στη συγκρότηση της μνήμης. Οι κοινωνικές στάσεις, οι κοινωνικοί κανόνες, τα συμφέροντα, όπως επίσης οι προηγούμενες εμπειρίες του ατόμου ασκούν επίδραση στη διαδικασία της απομνημόνευσης και ανάσυρσης. Σε αντιδιαστολή με τον Ebbinghaus, ο Bartlett (1967) ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1930 πρότεινε τη μακρόχρονη διερεύνηση της μνήμης με τη χρησιμοποίηση υλικού που έχει νόημα για τα συγκεκριμένα υποκείμενα. Οι πρωτοπόρες αντιλήψεις του Bartlett παρέμειναν περιθωριακές και ελλιπώς κατανοημένες στο πλαίσιο της βορειοαμερικανικής ψυχολογίας και η σημασία τους διαφάνηκε όταν αναδείχθηκε στο προσκήνιο η πολιτισμική ψυχολογία.

Όμως, ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα εμφανίστηκε η πρώτη κριτική προσέγγιση της πειραματικής ψυχολογίας του Ebbinghaus. Ο Dilthey (1977) θεωρούσε ότι τα ψυχολογικά φαινόμενα δεν μπορούν να εξηγηθούν μέσω πειραματικών μεθόδων που οδηγούν στην ανάδειξη μιας αλυσίδας αιτιωδών σχέσεων, αλλά θα πρέπει να κατανοηθούν στην ολότητά τους. Ο Dilthey (1977) πρότεινε την υιοθέτηση μιας ερμηνευτικής προσέγγισης για την κατανόηση και την περιγραφή της εμπειρίας ζωής των υποκειμένων (Πουρκός, 2010ε). Έτσι, η σύγχρονη ποιοτική έρευνα στην ψυχολογία έχει τις καταβολές της στην «περιγραφική ψυχολογία» του Dilthey.

Σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της ποιοτικής έρευνας στην ψυχολογία άσκησαν οι αντιλήψεις του Brentano (1973), ο οποίος επιχείρησε να μελετήσει τα ενεργήματα της συνείδησης (θέασης, ακρόασης, κρίσης) απορρίπτοντας τη στατική ανάλυση των επιμέρους δομικών στοιχείων της. Βασικά γνωρίσματα της συνείδησης, σύμφωνα με τον Brentano (1973), είναι η ενεργητικότητα, η προθετικότητα (intentionalitat) και η ενότητά της. Ο Brentano θεωρούσε ότι η ψυχολογία δεν είναι πειραματική, αλλά περιγραφική επιστήμη. Οι ιδέες του Brentano προϋπέδειξαν για την εμφάνιση της φαινομενολογίας του Husserl. Η προσέγγιση του Brentano σχετικά με το αντικείμενο και τη μέθοδο επιστημονικής έρευνας της ψυχολογίας άσκησε, επίσης, σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη της μορφολογικής ψυχολογίας και της φαινομενολογικής ψυχολογίας (Δαφέρμος, 2010).

Όμως, στις αρχές του 20ού αιώνα στις ΗΠΑ ο Watson (1913) άσκησε κριτική στην ενδοσκοπική μέθοδο έρευνας της συνείδησης και πρότεινε την υιοθέτηση μιας αντικειμενικής μεθόδου μελέτης της συμπεριφοράς. Επικράτησε η άποψη ότι η συνείδηση δεν μπορεί να μετατραπεί σε αντικείμενο αντικειμενικής, επιστημονικής ανάλυσης. Στις ΗΠΑ ο συμπεριφορισμός μετατράπηκε σε κυρίαρχο ρεύμα στο πεδίο της ακαδημαϊκής ψυχολογίας.

Σύμφωνα με τον Ashworth (2003), η επικράτηση του συμπεριφορισμού οδήγησε στην παραμέληση της εξέτασης των παρακάτω σημαντικών ζητημάτων:

- Της προοπτικής του «πρώτου προσώπου», του τρόπου που τα υποκείμενα εκλαμβάνουν μια κατάσταση, διότι τα ψυχολογικά συμβάντα παρουσιάζονται στο «τρίτο πρόσωπο».
- Του τρόπου που οι συμμετέχοντες της έρευνας αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα. Κατά συνέπεια, εκτός του ερευνητικού ενδιαφέροντος παραμένει το ζήτημα της *αποβλεπτικότητας* ή προθετικότητας της συνείδησης.
- Της ιδιογραφικής μελέτης των ανθρώπων στη μοναδικότητά τους.
- Του νοήματος που προσδίδουν οι άνθρωποι στις πράξεις τους, διότι οι συμπεριφοριστές περιορίστηκαν στη μελέτη των παρατηρήσιμων αιτιών της συμπεριφοράς.
- Του κοινωνικού χαρακτήρα του ανθρώπου και των ψυχικών διαδικασιών.

Με άλλα λόγια, ο συμπεριφορισμός υποβάθμισε όλα αυτά τα ζητήματα που έχουν κομβική σημασία για την ποιοτική έρευνα (Ashworth, 2003).

Στις αρχές του 20ού αιώνα η ποσοτική έρευνα κυριάρχησε στο πεδίο της ψυχολογίας. Ο Danziger (1990) περιέγραψε τη διαδικασία επικράτησης της ποσοτικής έρευνας στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Εκείνη την εποχή κυριάρχησε η αντίληψη ότι η ψυχολογία αποτελεί φυσική επιστήμη, ενώ υποτιμήθηκε ο κοινωνικός χαρακτήρας των ψυχικών φαινομένων.

Μια από τις συνέπειες της κυριαρχίας του συμπεριφορισμού είναι ότι η οποιαδήποτε αναφορά στη συνείδηση, στην υποκειμενικότητα, κ.ά. θεωρήθηκε ως επιστροφή στην ενδοσκοπική ψυχολογία, που απορρίφθηκε ως μη επιστημονική. Μια από τις εκφάνσεις της κυριαρχίας του θετικισμού στην ψυχολογία είναι ότι η ψυχολογική έρευνα ταυτίστηκε με την πειραματική έρευνα και τη χρησιμοποίηση ποσοτικών δεδομένων (Willig & Stainton-Rogers, 2008). Από την ψυχολογική έρευνα των συγκεκριμένων υποκειμένων πραγματοποιήθηκε η μετάβαση στην έρευνα ευρύτερων συνόλων ατόμων μέσω της χρησιμοποίησης εξεζητημένων στατιστικών τεχνικών (Danzinger, 1990). Με αυτόν τον τρόπο μετασχηματίστηκε η σχέση ερευνητή και υποκειμένων της έρευνας, όπως και ο ίδιος ο χαρακτήρας της ψυχολογικής έρευνας, που στηρίχθηκε πλέον αποκλειστικά στη θετικιστική επιστημολογία και μεθοδολογία.

Ο Ratner (1997) διακρίνει τρία βασικά χαρακτηριστικά της θετικιστικής μεθοδολογίας. Το πρώτο χαρακτηριστικό είναι ο κατακερματισμός και ο μεθοδολογικός ατομικισμός, που εκφράζεται στην εξέταση των ψυχικών φαινομένων ως ενός συνόλου ανεξάρτητων, διακριτών, αποσπασμένων «μεταβλητών». Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η τάση ποσοτικοποίησης των ψυχολογικών φαινομένων, χωρίς επαρκή οριοθέτηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών τους. Το τρίτο χαρακτηριστικό της θετικιστικής μεθοδολογίας είναι η υιοθέτηση του λειτουργισμού, που εκφράζεται στην οριοθέτηση των ψυχικών φαινομένων μέσω των λειτουργικών ενεργειών μέτρησής τους.

Παρά την κυριαρχία της ποσοτικής έρευνας στο πεδίο της ψυχολογίας συνέχισαν να υπάρχουν ισχυρά ρεύματα που υιοθετούσαν τη μια ή την άλλη μορφή ποιοτικής έρευνας. Έτσι, στο πλαίσιο της ψυχανάλυσης χρησιμοποιήθηκε η συνέντευξη, που δεν αποτελεί απλώς και μόνο μορφή θεραπείας, αλλά ταυτόχρονα στρατηγική παραγωγής ψυχολογικής γνώσης. Ο Freud θεωρούσε ότι η ψυχαναλυτική συνέντευξη δεν αποτελεί μόνο πραγμάτευση των νευρωτικών διαταραχών, αλλά επίσης «μια διαδικασία για την έρευνα των ψυχικών διαδικασιών, οι οποίες είναι σχεδόν απροσπέλαστες με κάθε άλλο τρόπο» (Freud, 1964: 235). Η ψυχαναλυτική συνέντευξη αποτέλεσε σημαντική πηγή της ψυχολογικής γνώσης. Πέραν τούτου, η ψυχαναλυτική συνέντευξη αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τη διαμόρφωση της ερευνητικής συνέντευξης, που χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής ψυχολογίας.

Η κλινική μέθοδος υιοθετήθηκε και χρησιμοποιήθηκε με ποικίλους τρόπους από τους εκπροσώπους διαφορετικών ρευμάτων της ψυχολογίας. Έτσι, ο Piaget χρησιμοποιούσε την κλινική μέθοδο στο πλαίσιο της γενετικής επιστημολογίας για την έρευνα της ψυχικής ανάπτυξης των παιδιών. Οι Vygotsky και Luria, θεμελιωτές της πολιτισμικής-ιστορικής ψυχολογίας, χρησιμοποιούσαν επίσης με ιδιότυπο τρόπο την κλινική μέθοδο έρευνας (Δαφέρμος, 2002· Luria, 1995).

Σημαντικός σταθμός στην ανάπτυξη της ποιοτικής έρευνας ήταν η διαμόρφωση της φαινομενολογίας και η εφαρμογή της στο πεδίο της ψυχολογικής έρευνας (Πουρκός, 2010γ). Σύμφωνα με τον Husserl, το βασικό λάθος της σύγχρονης ψυχολογίας συνίσταται στο ότι δεν ανέπτυξε τη φαινομενολογική μέθοδο, η οποία εδράζεται στην έμμονη θέαση της ροής των συνειδησιακών φαινομένων. «Παρατηρώντας στην έμμονη θέαση (immanentes Schauen), τη ροή των φαινομένων, φθάνουμε από φαινόμενο σε φαινόμενο (το καθένα μια ενότητα μέσα στη ροή και συνάμα σε κατάσταση ροής και το ίδιο) και σε τίποτε άλλο εκτός από φαινόμενα» (Husserl, 1988: 69). Σε αντιστοιχία με τη φαινομενολογική προσέγγιση, αντικείμενο έρευνας θα πρέπει να γίνει η ζωντανή, ανθρώπινη εμπειρία, η οποία δεν μπορεί να κατανοηθεί στη βάση κάποιων «παραμέτρων» ή φυσικών νόμων.

Μια από τις ενδιαφέρουσες απόπειρες περαιτέρω ανάπτυξης της φαινομενολογικής μεθόδου στο μεταίχμιο φιλοσοφίας και ψυχολογίας επιχειρήθηκε από τον Merleau-Ponty (1962) στο βιβλίο του *Φαινομενολογία της Αντίληψης*. Ιδιότυπη εφαρμογή της φαινομενολογικής μεθόδου πραγματοποιήθηκε από τον Heidegger, τον Sartre και τους άλλους εκπροσώπους του υπαρξισμού. Οι υπαρξιστές επιχειρήσαν να διερευνήσουν κομβικά ζητήματα σχετικά με την ανθρώπινη ύπαρξη, όπως είναι η ελευθερία και οι περιορισμοί της, το νόημα και η έλλειψη νοήματος, η αυθεντικότητα, η υπαρξιακή αγωνία, η επιλογή, κ.ά. (Spinelli, 2009). Στο πλαίσιο της υπαρξιακής ψυχοθεραπείας συγκεντρώθηκε ένα εξαιρετικά πλούσιο ερευνητικό υλικό και τέθηκαν σημαντικά ζητήματα μεθοδολογικά, θεωρητικά, επιστημολογικά, ηθικά. Αναφέρουμε ενδεικτικά το έργο των Ludwig Binswanger, Viktor Frankl, Rollo May, Irvin Yalom, κ.ά. (βλ. Πουρκός, 2010γ).

Η φαινομενολογική ψυχολογική έρευνα αποσκοπεί, σύμφωνα με τους Giorgi και Giorgi (2003), να αποσαφηνίσει τις καταστάσεις τις οποίες βιώνει το άτομο στην καθημερινή του ζωή. Οι εκπρό-

σωποι της εν λόγω προσέγγισης επιχειρούν να διερευνήσουν ένα φαινόμενο όχι σε κάποιο τεχνητό περιβάλλον στη βάση κάποιων παραμέτρων, αλλά στο συγκεκριμένο στο οποίο αυτό το φαινόμενο εμφανίστηκε στον πραγματικό κόσμο. Έτσι, το ζητούμενο στη φαινομενολογική έρευνα είναι η ανίχνευση του τρόπου που τα υποκείμενα βιώνουν ένα συγκεκριμένο φαινόμενο το οποίο πραγματοποιείται στη ζωή τους (Giorgi & Giorgi, 2003).

Ο Rogers και άλλοι εκπρόσωποι της ανθρωπιστικής ψυχολογίας υιοθέτησαν τη φαινομενολογική μέθοδο έρευνας. Σύμφωνα με τον Rogers (1951), το άτομο καταλαβαίνει τον γύρω κόσμο με έναν μοναδικό τρόπο. Η ψυχολογική έρευνα μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της υποκειμενικής εμπειρίας των ανθρώπων, του τρόπου με τον οποίο καταλαβαίνουν τον εαυτό τους και τον γύρω κόσμο. Η «πελατοκεντρική θεωρία» (client-centered theory) του Rogers εδράζεται στη φαινομενολογική μέθοδο ανάδειξης της ατομικής εμπειρίας του υποκειμένου, των αντιλήψεών του για τον εαυτό του και των σχέσεών του με τους άλλους ανθρώπους (βλ. σημείωση 8).

Ένας από τους πρώτους ψυχολόγους που έθεσαν το ζήτημα του μοναδικού, ανεπανάληπτου χαρακτηριστήρα της προσωπικότητας ήταν ο Allport (1897-1967). Ο Allport (1955) διαπίστωσε ότι σε πολλούς κλάδους της ψυχολογίας απαιτούνται γνώσεις για τον μέσο, γενικευμένο τύπο ανθρώπου, χωρίς να υπάρχει ενδιαφέρον για την ατομικότητα. Σε αντιδιαστολή με την εν λόγω προσέγγιση, ο Allport (1955) διαπίστωσε το γίνεσθαι μιας νέας προσέγγισης, που ενδιαφέρεται για τη μοναδικότητα των συγκεκριμένων ατόμων. Έτσι, ο Allport συνέβαλε στη νομιμοποίηση της ιδιογραφικής προσέγγισης στο πεδίο της ψυχολογικής έρευνας, που εστιάζεται στην ανάλυση της αλληλεπίδρασης συντελεστών, οι οποίοι είναι μοναδικοί και ιδιαίτεροι για το συγκεκριμένο άτομο. Ο Allport ήταν ένας από τους πρώτους που χρησιμοποίησε προσωπικά στοιχεία και προσωπικές αναφορές για την κατανόηση του ατόμου και, υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος της σύγχρονης ποιοτικής έρευνας (Ashworth, 2003). Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 ο Allport ήταν επιστημονικός υπεύθυνος ενός προγράμματος που εξέταζε ιστορίες ζωής προσφύγων από τη ναζιστική Γερμανία. Στην έρευνά του ο Allport (1942) χρησιμοποίησε προσωπικά τεκμήρια για να διερευνήσει την ατομική ζωή και την καθημερινή εμπειρία των ανθρώπων

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στη θεωρία του Kelly (1991a/1955· 1991b/1955) για τις προσωπικές νοητικές κατασκευές. Ο άνθρωπος διαμορφώνει νοητικές κατασκευές για να οργανώσει τα φαινόμενα, προκειμένου να προβλέψει το μέλλον παρατηρώντας τις ομοιότητες και τις διαφορές τους. Σύμφωνα με τον Kelly (1955), δεν υφίσταται κάποια απόλυτη αλήθεια, αλλά υπάρχουν εναλλακτικές κατασκευές μεταξύ των οποίων οι άνθρωποι επιλέγουν. Σε αντιδιαστολή προς τις κυρίαρχες αντιλήψεις, που προσέδιναν μεγάλη σημασία στις μετρήσεις, ο Kelly πρότεινε την κατανόηση των ανθρώπων μέσω της διερεύνησης των νοητικών κατασκευών, τις οποίες αυτοί χρησιμοποιούν. Αυτές οι κατασκευές παρουσιάζονται ως ζεύγη αντιθέτων (πόλος ομοιότητας – πόλος αντίθεσης) και μπορούν να διερευνηθούν μέσω της δοκιμασίας Ρεπερτορίου Ρόλων Νοητικών Κατασκευών. Η εν λόγω δοκιμασία αποτελεί απόπειρα κατανόησης της προσωπικότητας μέσω της διερεύνησης των προσωπικών νοητικών τρόπων ερμηνείας του εαυτού και του κόσμου.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ενισχύθηκε η «κρίση» της ψυχολογίας. Σύμφωνα με τον Parker (1994), το «παλαιό παράδειγμα» της ψυχολογικής έρευνας, που στηρίζεται στη θετικιστική προσέγγιση της επιστήμης βρέθηκε σε κατάσταση «κρίσης». Εκείνη την περίοδο ενισχύθηκε η απογοήτευση από την παραδοσιακή ψυχολογία, που χαρακτηρίζεται από την ηγεμονία της ποσοτικής έρευνας, και η ποιοτική έρευνα παρουσιάστηκε ως μια ενδιαφέρουσα εναλλακτική προσέγγιση. Αρκετοί ερευνητές αναφέρονται στην προοπτική αλλαγής επιστημολογικού «παραδείγματος» στην ψυχολογία. Σύμφωνα με τους Smith, Harré και Langenhove (1995), το «παλιό», «νευτώνειο» επιστημολογικό παράδειγμα στην ψυχολογία στηρίζεται στη μέτρηση, στον υπολογισμό και στον έλεγχο, ενώ το «νέο», μεταθετικιστικό επιστημολογικό «παράδειγμα» εστιάζεται στην κατανόηση, στην περιγραφή και στην ερμηνεία των προσωπικών νοημάτων στον κοινωνικό κόσμο. Ο Harré (1995) αναφέρεται στη «δεύτερη γνωσιακή επανάσταση», που συνδέεται με τη στροφή στη μελέτη των «λόγων» οι οποίοι αναπτύσσονται στη διαντίδραση των συγκεκριμένων ατόμων. Αυτή η «δεύτερη γνωσιακή επανάσταση» συνδέεται με την έλευση της «ψυχολογίας του λόγου» ("discursive psychology"), που διαμορφώθηκε κατά τη δεκαετία του 1990 υπό την επίδραση των ιδεών του κοινωνικού κονστρουξιονισμού, της σημει-

ολογίας και της εθνομεθοδολογίας (Harré, 1995). Μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η ποιοτική έρευνα στην ανθρωπολογία και στην κοινωνιολογία άσκησε σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της ποιοτικής έρευνας στο πεδίο της ψυχολογίας. Γενικότερα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι πολλές ιδέες και προσεγγίσεις του «νέου παραδείγματος» δεν ήταν καθόλου καινούριες, αλλά είχαν μια μακρά ιστορία.

Ο Bruner (1997) ήταν ένας από τους πρώτους ψυχολόγους που άσκησαν κριτική στον γνωστικισμό. Σε αντιδιαστολή με τις ευρέως διαδεδομένες προσεγγίσεις του νου ως υπολογιστικού συστήματος, ο Bruner υποστήριξε ότι το νόημα και οι πολιτισμικές διαδικασίες αλληλεπίδρασης που οδηγούν στη δημιουργία νοημάτων αποτελούν κομβική κατεύθυνση για την κατανόηση της ανθρώπινης ψυχολογίας. Ο Bruner (1997) υποστήριξε ότι ο αφηγηματικός τρόπος σκέψης χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία νοήματος μέσω της σύνδεσης μιας σειράς γεγονότων μέσα στον χρόνο. Ο αφηγηματικός τρόπος σκέψης αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της «λαϊκής ψυχολογίας» (folk psychology), που κατά την άποψή του θα πρέπει να γίνει αντικείμενο της ψυχολογικής έρευνας.

Στο πεδίο της ψυχολογίας εμφανίστηκε μεγάλη ποικιλία μεθόδων έρευνας που είχαν περιθωριοποιηθεί από τους εκπροσώπους της κυρίαρχης θετικιστικής κατεύθυνσης. Αναφέρουμε ενδεικτικά την ιδιογραφική έρευνα και τη μελέτη επιμέρους περιπτώσεων (Smith, Harré & Langenhove, 1995), τη φαινομενολογική ψυχολογική έρευνα (Giorgi & Giorgi, 2003), την ανάλυση λόγου (Parker, 1992· Potter & Wetherell, 1987, 1995), την ανάλυση συνομιλίας (Drew, 2003), την αφηγηματική ανάλυση (Bruner, 2004· Murray, 1995), τις ομάδες εστίασης (Wilkinson, 2003b), τη μέθοδο της θεμελιωμένης θεωρίας (Rennie, 2006), τη συνεργατική διερεύνηση (Reason, 2003), την ψυχαναλυτική ερευνητική συνέντευξη (Kvale, 2003), την εθνογραφική έρευνα (Miller, Hengst & Wang, 2003), τη συμμετοχική έρευνα-δράση (Fine, Torre, Boudin etc, 2003) κ.ά. Σύμφωνα με την Mertens (1998), μπορούν να διακριθούν επτά βασικές στρατηγικές έρευνας στο πεδίο της ψυχολογίας και της εκπαίδευσης: η εθνογραφική έρευνα, η μελέτη περίπτωσης, η φαινομενολογική έρευνα, η συμμετοχική διερεύνηση, η κλινική έρευνα και οι ομάδες εστίασης.

Μεγάλη διάδοση αποκτά η φεμινιστική ψυχολογική έρευνα, που χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία επιμέρους ειδών και κατευθύνσεων. Οι φεμινίστριες ψυχολόγοι δεν περιορίστηκαν στην κριτική των μορφών ψυχολογικής έρευνας οι οποίες δεν υπολογίζουν τις εμπειρίες των γυναικών, αλλά έθεσαν γενικότερα ζητήματα επιστημολογίας και κοινωνικής θεωρίας – οι σχέσεις εξουσίας στην έρευνα, το ζήτημα της υποκειμενικότητας του ερευνητή, ο αναστοχαστικός χαρακτήρας της έρευνας, κ.ά. (Burman, 1994). Έντονη κριτική ασκήθηκε στην «ουδέτερη» επιστημολογία, που εστιάζει αποκλειστικά και μόνο στις φορμαλιστικές επιστημονικές πρακτικές και υποβαθμίζει τις κοινωνικές, πολιτικές, ηθικές διαστάσεις της παραγωγής και της χρησιμοποίησης της γνώσης (Haraway, 1997· Harding, 1986· βλ. Chronaki, 2008 για μια εισαγωγή στο θέμα).

Οι φεμινίστριες ψυχολόγοι επιχειρούν, μέσω της αξιοποίησης ποικίλων μεθόδων (ανάλυση λόγου, ανάλυση συνομιλίας, μελέτη ιστοριών ζωής, ομάδες εστίασης, έρευνα-δράση, κ.λπ.), να αναδείξουν τις φωνές και τις εμπειρίες των γυναικών που προέρχονται από τις καταπιεσμένες, περιθωριοποιημένες ομάδες, από άλλες εθνικότητες και όχι μόνο των λευκών Βορειοαμερικανών γυναικών (Marshall, Woollet & Dosanjh, 1998· Wilkinson, 2003a). Ένας από τους λόγους της υιοθέτησης των ποιοτικών μεθόδων στη φεμινιστική έρευνα ήταν για να δώσουν «φωνή» στον λόγο των συμμετεχόντων να εκφράσουν τους δικούς τους τρόπους κατανόησης των εμπειριών τους (Willig & Stainton-Rogers, 2008).

Οι εκπρόσωποι της ποιοτικής έρευνας ασκούν κριτική στη «μεθοδολατρεία» της κυρίαρχης θετικιστικής ψυχολογίας, οι εκπρόσωποι της οποίας παρουσιάζουν τους εαυτούς τους ως μοναδικούς αρχιτέκτονες νόμιμης γνώσης για τη συμπεριφορά (Willig & Stainton-Rogers, 2008). Οι εκπρόσωποι της ποιοτικής έρευνας δεν περιορίστηκαν στην εισαγωγή επιμέρους ερευνητικών τεχνικών και μεθόδων, αλλά έθεσαν ευρύτερα κομβικά, επιστημολογικά, μεθοδολογικά, ηθικά, πολιτικά ζητήματα τα οποία είχαν αποσιωπηθεί από τη θετικιστική ψυχολογία.

Η ποιοτική έρευνα στην ψυχολογία στηρίχθηκε κυρίως σε δύο βασικές θεωρητικές κατευθύνσεις. Η πρώτη σημαντική θεωρητική κατεύθυνση που επέδρασε στη διαμόρφωση του επιστημολογικού υπόβαθρου της ποιοτικής έρευνας στην ψυχολογία είναι η ερμηνευτική (βλ. Πουρκός, 2010γ). Η ερμηνευτική έχει τις καταβολές της στη θεωρία του Friedrich Schleiermacher, στη διάκριση φυσικών και κοινωνικών επιστημών του Wilhelm Dilthey και στη φιλοσοφική θεωρία του Hans-Georg

Gadamer. Οι εκπρόσωποι της ερμηνευτικής θέτουν το ζήτημα της υποκειμενικότητας και δίνουν έμφαση στη διερεύνηση του νοήματος των ανθρώπινων πράξεων (Baron, 2004).

Η δεύτερη σημαντική θεωρητική κατεύθυνση που επέδρασε στη διαμόρφωση του επιστημολογικού υπόβαθρου της ποιοτικής έρευνας είναι ο κονστρουκτιβισμός και ιδιαίτερα μια ιδιότυπη εκδοχή του, ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός (Gergen, 1999). Ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός (σημείωση 9) αποτελεί μια από τις πολλές μορφές κονστρουκτιβισμού (σημείωση 10) (Neimeyer & Raskin, 2001· Raskin, 2002), που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο κυρίως της ψυχολογίας (βλ. Botella, 1995· Chiari & Nuzzo, 1996a, 1996b· Lyddon, 1995· Mahoney, 1988, 1991, 1995· Rosen, 1996· Sexton, 1997). Οι υποστηρικτές του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού αναδεικνύουν τις πολύπλοκες διαδικασίες συνδιαμόρφωσης νοημάτων στις καθημερινές κοινωνικές αλληλεπιδράσεις μέσω της γλώσσας. Ο ερευνητής στοχεύει στη μελέτη της ποικιλομορφίας των νοημάτων, τα οποία εμφανίζονται στην αλληλεπίδραση του ατόμου με τα άλλα άτομα (για μια σύνοψη των θέσεων του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού βλ. Crotty, 1998· Gergen, 1985· Lincoln & Guba, 2000· Neuman, 2000· Schwandt, 2001).

Βασικές παραδοχές του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού είναι οι ακόλουθες (βλ. Burr, 1995· Gergen, 1985, 1991, 1994· Sampson, 1989):

- Οι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές θεωρούν ότι δεν υπάρχει αληθινή περιγραφή της φύσης, της ουσίας των πραγμάτων, αλλά οι έννοιες που υιοθετούμε για να γνωρίσουμε τον κόσμο είναι ιστορικά και πολιτισμικά καθορισμένες στις αμοιβαίες ανταλλαγές μεταξύ των ανθρώπων (Gergen, 1999). Όλα αυτά στα οποία αναφερόμαστε και αντιλαμβανόμαστε ως «πραγματικότητα» βρίσκονται σε μια συνεχή και αβέβαιη διαδικασία κατασκευής και ανα-κατασκευής. Η γνώση θεωρείται τοπική, ρευστή και προσωρινή.
- Τα ψυχολογικά φαινόμενα δεν είναι φυσικές, σταθερές και αναλλοίωτες οντότητες, αλλά κοινωνικές κατασκευές. Το κάθε άτομο έχει πολλαπλούς, ρευστούς εαυτούς που διαμορφώνονται στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών διαντιδράσεων και γλωσσικών και πολιτισμικών πρακτικών.
- Η γλώσσα ως συμβολικό μέσο κοινωνικής αλληλεπίδρασης διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία διαμόρφωσης της εμπειρίας και του κόσμου.
- Η επιστημονική έρευνα είναι μια ετερογενής κοινωνική πρακτική, η οποία διεξάγεται από ερευνητές που συμμετέχουν ενεργητικά στον κόσμο (τον οποίο ταυτόχρονα περιγράφουν και κατασκευάζουν). Ο ερευνητής διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην παραγωγή της γνώσης, την οποία δεν αντιλαμβάνεται ως αντικειμενική και ουδέτερη, αλλά ως μια κοινωνική και πολιτική (σχεσιακή) δραστηριότητα που συντελείται πάντοτε εντός ενός συγκεκριμένου ιστορικού, πολιτισμικού πλαισίου. Η γνώση είναι ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσιοθετημένη.
- Η γνώση δεν στηρίζεται στην εμπειρική εγκυρότητα, αλλά συντηρείται μέσα από πολύπλοκες κοινωνικές διαδικασίες και γλωσσικές πρακτικές ή «λόγους» (discourses).
- Οι περιγραφές και οι εξηγήσεις των κοινωνικών διαδικασιών δεν είναι ουδέτερες ή απρόσωπες. Οι ερευνητές αναγνωρίζουν ότι οι ερμηνείες τους πηγάζουν από σύνθετες διατομικές, κοινωνικές αλληλεπιδράσεις.

Οι Gergen και Gergen (2000) θεωρούν ότι οι περισσότερες ποιοτικές μεθοδολογίες είναι εμποτισμένες με ατομιστικές έννοιες και ιδεολογίες. Αυτές οι μεθοδολογίες εστιάζουν στις ατομικές εμπειρίες, ταυτότητες, ιστορίες ζωής και υιοθετούν την πρωτοκαθεδρία του ατομικού νου. Σε αντιδιαστολή προς τον μεθοδολογικό και ιδεολογικό ατομικισμό, οι Gergen και Gergen (2000) προτείνουν την ανάπτυξη εναλλακτικών ποιοτικών μεθόδων που θα έχουν σχεσιακό προσανατολισμό: συμμετοχική διερεύνηση, διαλογικές, πολυφωνικές προσεγγίσεις, κ.λπ. Η εν λόγω προτίμηση των Gergen και Gergen υπαγορεύεται από την υιοθέτηση των μετανεωτερικών αντιλήψεων περί «θανάτου του υποκειμένου».

Στη μετανεωτερική ψυχολογία η ερευνητική διαδικασία δεν εξετάζεται πλέον ως χαρτογράφηση κάποιας αντικειμενικής κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά θεωρείται ότι εμπλέκεται στη συνδιαμόρφωση των υπό διερεύνηση αντικειμένων και σε αλληλεπίδραση με τα εν λόγω αντικείμενα (Kvale, 1992). Στο σημείο αυτό εκφράζεται η επίδραση των φουκωικών αντιλήψεων περί discourse ως ενός

συστήματος δηλώσεων, μεταφορών, νοημάτων, που κατασκευάζουν ένα αντικείμενο στη διαμόρφωση της μετανεωτερικής ψυχολογίας (Burr, 1995· Parker, 1992). Γενικότερα, ο μεταδομισμός, οι μετανεωτερικές ιδέες περί «αποδόμησης» και κυρίως οι αντιλήψεις του Michel Foucault άσκησαν σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση πολλών κατευθύνσεων της ποιοτικής έρευνας στο πεδίο της ψυχολογίας. Ένα από τα συμπεράσματα των εκπροσώπων της εν λόγω κατεύθυνσης εκφράζεται στην έμφαση στην ερευνητική διαδικασία, παρά στα αντικείμενα τα οποία επιχειρούμε να γνωρίσουμε (Parker, 2005). Μια από τις συνέπειες της εν λόγω προσέγγισης είναι η σχετικοποίηση της επιστημονικής γνώσης, η απόρριψη οποιασδήποτε αντικειμενικότητας της κοινωνικής έρευνας και η αναγωγή της κοινωνικής πραγματικότητας σε αυθαίρετες γλωσσικές ή άλλες συμβολικές κατασκευές. Πολλοί ερευνητές ασκούν κριτική στον κοινωνικό κονστρουξιονισμό υποστηρίζοντας ότι ακολουθεί τα σχετικιστικά ρεύματα, που βασικό τους σύνθημα είναι ότι «όλα επιτρέπονται» (βλ. Gillett, 1998· Held, 1995· Matthews, 1998· Parker, 1999). Οι εν λόγω ερευνητές υποστηρίζουν ότι χωρίς την αποδοχή μιας ενιαίας, σταθερής πραγματικότητας, οι άνθρωποι αισθάνονται χαμένοι και μετέωροι.

Σύμφωνα με τον Brinkmann (2006), οι σύγχρονες καταναλωτικές κοινωνίες λειτουργούν σε αντιστοιχία με τη λογική της κοινωνικής κατασκευής, και για πολλούς ανθρώπους ο κονστρουξιονισμός έχει μετατραπεί σε φιλοσοφία της ζωής τους. Η εστίαση στη μορφοποίηση ταυτοτήτων και στην αισθητικοποίηση της ζωής είναι μερικά σημεία σύγκλισης του καταναλωτισμού και του κονστρουξιονισμού (Brinkmann, 2006). Οι κοινωνικοί κονστρουξιονιστές περιγράφουν με οξυδέρκεια και γλαφυρότητα τάσεις που βρίσκονται στην επιφάνεια της κοινωνικής ζωής κατά τη συγκεκριμένη κοινωνικο-ιστορική συγκυρία, αλλά δεν καταφέρνουν να εξηγήσουν τη βαθύτερη προέλευσή τους (Δαφέρμος, 2008, 2011).

Βέβαια, στη σύγχρονη ψυχολογία έχουν διαμορφωθεί ορισμένες νέες κατευθύνσεις ποιοτικής έρευνας, που διαφοροποιούνται όχι μόνο από τη θετικιστική ψυχολογία, αλλά και από τον σχετικισμό του κοινωνικού κονστρουξιονισμού και των άλλων μετανεωτερικών προσεγγίσεων. Ο Parker (2003) προτείνει τη θεμελίωση μιας ψυχολογίας του λόγου στη βάση του κριτικού ρεαλισμού. Σε αντιδιαστολή με τον επιστημολογικό σχετικισμό, οι εκπρόσωποι του κριτικού ρεαλισμού αναγνωρίζουν την ύπαρξη μιας πραγματικότητας ανεξάρτητης από την αντίληψη των επιμέρους ατόμων. Ταυτόχρονα, όμως, οι εκπρόσωποι του κριτικού ρεαλισμού αναδεικνύουν τις ανεπάρκειες της θετικιστικής επιστημολογίας και αναγνωρίζουν τον σύνθετο, πολύπλοκο χαρακτήρα των κοινωνικών φαινομένων, τα οποία δεν μπορούν να διερευνηθούν μέσω μιας μηχανιστικής προεκβολής της μεθόδολογίας των φυσικών επιστημών· κυρίως της φυλής, του φύλου, της τάξης.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε στο κριτικό «παράδειγμα» της ψυχολογίας. Το κριτικό «παράδειγμα» αποτελεί μια εναλλακτική ανταγωνιστική προς το εμπειρικό-θετικιστικό, το ορθολογιστικό-φορμαλιστικό και το ερμηνευτικό-κονστρουκτιβιστικό «παράδειγμα» κοσμοθεωρία (βλ. Πουρκός, 2010δ), λόγω κυρίως των αδυναμιών των «παραδειγμάτων» αυτών: (α) να προκαλέσουν τις δυνάμεις που στην ψυχολογία βοηθούν στη διατήρηση και αναπαραγωγή των άδικων πολιτικών, οικονομικών και άλλων κοινωνικών δομών και (β) να λάβουν υπόψη τα περιθωριοποιημένα άτομα ή ομάδες από την πλευρά, της θρησκείας κ.ά. που αυτές ανήκουν λαμβάνοντας συγχρόνως υπόψη τις αντιφάσεις του κοινωνικού συστήματος και τις άδικες, εκμεταλλευτικές και καταπιεστικές δομές εξουσίας του (Fay, 1987· Guthrie, 2004· Hillman & Venture, 1993· Keen, 1991· Parker, 1989, 1999, 2005, 2007· Parker & Burman, 2008· Parker & Spears, 1996· Scarborough & Furumoto, 1989· Simons, 2004).

Οι υποστηρικτές του εμπειρικού-θετικιστικού «παραδείγματος» επιβάλλουν δομικούς κανόνες και θεωρίες που δεν ταιριάζουν με τη βιωματική πραγματικότητα των περιθωριοποιημένων ατόμων ή ομάδων, ενώ οι υποστηρικτές του ερμηνευτικού-κονστρουκτιβιστικού «παραδείγματος» δεν εμβαθύνουν τόσο πολύ όσον αφορά την παρότρυνση, ενδυνάμωση και υποστήριξη τους σχετικά με την ανάπτυξη της κοινωνικής δράσης και της κριτικής τους συνείδησης. Βασική επιδίωξη των εκπροσώπων του κριτικού «παραδείγματος» είναι η διαμόρφωση τέτοιων ερευνητικών σχεδιασμών που να σχετίζονται με συγκεκριμένα προγράμματα δράσης, τα οποία να μπορούν να μεταβάλουν την ποιότητα ζωής των υποκειμένων ή ακόμη και των ίδιων των ερευνητών μέσα από τον μετασχηματισμό των κοινωνικών δομών και θεσμών που ζουν και εργάζονται. Με άλλα λόγια, οι ερευνητές του «παραδείγματος» αυτού θέτουν ως στόχο της έρευνας τα κοινωνικά προβλήματα που οι περιθωριοποιημένες αυτές ομάδες αντιμετωπίζουν (καταπίεση, κυριαρχία, καταστολή, ανισότητα, αποσιώπη-

ση ζωτικών για αυτές ζητημάτων, αποξένωση, κ.ά.). Στην προσπάθειά τους να ερευνήσουν και να κατανοήσουν τα ζητήματα αυτά οι ερευνητές παρέχουν, επίσης, στα υποκείμενα τη δυνατότητα να εκφράσουν τα προβλήματα και τη δική τους ιδιαίτερη βιωματική πραγματικότητα, να αναδείξουν τη δική τους ιστορία και φωνή, αναπτύσσοντας συγχρόνως την κριτική τους σκέψη και συνείδηση με απώτερο στόχο τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής τους.

Η κριτική θεωρία και έρευνα, που τα τελευταία χρόνια –λόγω ποικιλίας (συχνά ασύμβατων και αλληλοσυγκρουόμενων μεταξύ τους) επιδράσεων, όπως είναι η θεωρία του Michel Foucault, οι μεταδομιστικές και αποδομιστικές προσεγγίσεις (Lyotard, Derrida, κ.ά.), καθώς και οι φεμινιστικές προσεγγίσεις και η λεγόμενη queer θεωρία– τείνει να διαμορφωθεί σε μια αυτόνομη θεωρητική και μεθοδολογική κατεύθυνση. Η κριτική θεωρία έχει τις καταβολές της στη Σχολή της Φρανκφούρτης στη Γερμανία (στο έργο των Theodor Adorno, Max Horkheimer, Herbert Marcuse, κ.ά.), που βασίζεται στη γερμανική παράδοση της φιλοσοφικής και πολιτικής σκέψης η οποία εμπνέεται από το φιλοσοφικό έργο των Karl Marx, Immanuel Kant, Georg Wilhelm Hegel and Max Weber (Kincheloe & McLaren, 2000· Dafermos & Marvakis, 2006) (βλ. σημείωση 11).

Σύμφωνα με τον Guba (1990), η ονομασία *κριτική θεωρία* είναι από πολλές πλευρές ακατάλληλη για να συμπεριλάβει όλες τις εναλλακτικές προσεγγίσεις που εμπίπτουν σ' αυτό το «παράδειγμα». Προτείνει τον όρο «ιδεολογικά προσανατολισμένη έρευνα», που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τις νεομαρξιστικές προσεγγίσεις, τις φεμινιστικές προσεγγίσεις, την προσέγγιση του Freire, τη συμμετοχική έρευνα και άλλες παρόμοιες παραδόσεις, που με τον έναν ή άλλο τρόπο σχετίζονται με την κριτική θεωρία. Παρόμοια, ο Gibson υποστηρίζει ότι:

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε από την αρχή ότι δεν υπάρχει μια ενιαία συνθετική κριτική θεωρία. Αυτό που μάλλον υπάρχει είναι ένα συνονθύλευμα κριτικών θεωριών. Πίσω από τον όρο της κριτικής θεωρίας αποκρύπτονται πολλές εκδοχές και διαμάχες ανάμεσα στους διάφορους υποστηρικτές της [...]. Πέρα όμως από αυτή την ετερογένεια, υπάρχουν κοινά μοιραζόμενες παραδοχές (1986: 3).

Ο Gibson υποστηρίζει ότι θεμελιώδης στόχος της κριτικής θεωρίας είναι η *χειραφέτηση*, η ανάπτυξη της κριτικής συνείδησης και ικανότητας των ανθρώπων να αντιλαμβάνονται την παρουσία των καταπιεστικών δομών της κοινωνίας και να μπορούν να ασκούν κριτική, επιδιώκοντας πιο δημοκρατικούς θεσμούς και πιο ανθρώπινους τρόπους ζωής. Σύμφωνα με τον Popkewitz (1984), η προσοχή του κριτικού ερευνητή «εστιάζεται στη διαμόρφωση της συνείδησης, της κουλτούρας και της καθημερινής ζωής και στο πως αυτές οι αλλαγές διατηρούν την πηγαιότητα, γνησιότητα και αυθεντικότητα των υπαρχουσών πολιτικών και κοινωνικών ενδιαφερόντων. Η γλώσσα και η πρόθεση μιας τέτοιας θεωρίας είναι πολιτική – για τη θεώρηση στιγμών κυριαρχίας, ιδεολογίας, ηγεμονίας και χειραφέτησης στην κοινωνική ζωή και την κοινωνική αλλαγή» (1984: 16-17, βλ. επίσης Popkewitz, 1990). Σε σχέση με αυτό ο Harvey υποστηρίζει:

Η κριτική κοινωνική έρευνα βασίζεται στην κριτική-δι-αλεκτική προοπτική που επιχειρεί να πάει πίσω από την επιφάνεια των ιστορικά συγκεκριμένων, καταπιεστικών κοινωνικών δομών [...]. Στην καρδιά της κριτικής κοινωνικής έρευνας είναι η ιδέα ότι η γνώση είναι δομημένη από τις υπάρχουσες δομές των κοινωνικών σχέσεων. Ο στόχος της κριτικής μεθοδολογίας είναι να παρέχει γνώση που εμπλέκει τις επικρατούσες κοινωνικές δομές. Οι κοινωνικές αυτές δομές γίνονται αντιληπτές από τους κριτικούς ερευνητές, με τον ένα ή άλλο τρόπο, ως καταπιεστικές δομές [...]. Μια ολιστική (totalistic) προσέγγιση αρ-

νείται τη σπουδαιότητα του να κοιτάζεις σε ένα στοιχείο μιας σύνθετης κοινωνικής διαδικασίας σε απομόνωση και υποστηρίζει ότι τα στοιχεία θα πρέπει να ειδικωθούν με όρους των σχέσεων μεταξύ τους και στο πως σχετίζονται με την κοινωνική δομή ως ολότητα. Έτσι, η κριτική κοινωνική έρευνα ενδιαφέρεται με το ευρύτερο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο όπου τα φαινόμενα σχετίζονται μεταξύ τους. Ενδιαφέρεται με την αποκάλυψη των υποφωσκουσών κοινωνικών σχέσεων και στο να δείξει το πως οι δομικές και ιδεολογικές μορφές φέρονται σε αυτές. Η κριτική κοινωνική έρευνα, κατά συνέπεια, ενδιαφέρεται με ουσιαστικά ζητήματα και θέλει να αναδείξει το τι πραγματικά συμβαίνει στο κοινωνιακό επίπεδο. Όχι μόνο θέλει να αναδείξει το τι συμβαίνει, αλλά επίσης ενδιαφέρεται να κάνει κάτι σε σχέση με αυτό. Η κριτική κοινωνική έρευνα περιλαμβάνει έναν φανερό (ανοιχτό) πολιτικό αγώνα ενάντια στις καταπιεστικές κοινωνικές δομές (1990: 1-20).

Οι κριτικοί ψυχολόγοι, έχοντας ως βάση τις προαναφερόμενες βασικές θέσεις της κριτικής θεωρίας και έρευνας επιχειρούν από την πλευρά τους να αναδείξουν τις κοινωνικο-ιστορικές και ιδεολογικές-πολιτικές διαστάσεις των ψυχολογικών προσεγγίσεων και μεθόδων και το πώς αυτές συνδέονται με τα συμφέροντα των εξουσιαστικών και οικονομικών δομών και θεσμών, δικαιολογώντας, συντηρώντας και αναπαράγοντας τις υπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες, αδικίες, καταπιέσεις κ.ά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η ποιοτική πολιτισμική μεθοδολογία, που επεξεργάζεται ο Ratner (1997, 2008) στη βάση της πολιτισμικής-ιστορικής ψυχολογίας και της ψυχολογίας της δραστηριότητας. Ο Ratner (1997) αναδεικνύει τις ανεπάρκειες των κυρίαρχων τάσεων στο πεδίο της ποιοτικής έρευνας:

- Οι παρούσες γενιές των ερευνητών στο πεδίο της ποιοτικής έρευνας δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στις τεχνικές διαδικασίες και στην περιγραφή των συγκεκριμένων δεδομένων σε βάρος της εξέτασης της επιστημολογικής και οντολογικής θεμελίωσης της έρευνάς τους.
- Οι ερευνητές στο πεδίο της ποιοτικής έρευνας παραδοσιακά εστιάζουν την προσοχή τους στην προσωπική εμπειρία και απορρίπτουν ή υποτιμούν τον πολιτισμικό χαρακτήρα της συγκρότησης των ψυχικών φαινομένων. Σύμφωνα με τον Ratner, η ποιοτική έρευνα θα πρέπει να αναπροσανατολιστεί στη μελέτη του πολιτισμού και της κοινωνίας.
- Οι ερευνητές που υιοθετούν ποιοτική ερευνητική μεθοδολογία στην αντιπαράθεσή τους με τη θετικιστική προσέγγιση της επιστήμης οδηγούνται στην απόρριψη της αντικειμενικότητας, της αιτιότητας, της εγκυρότητας, κ.ά. και στην υιοθέτηση μιας υποκειμενιστικής, εμπρεσιονιστικής προσέγγισης της έρευνας και των ψυχολογικών φαινομένων.

Σε αντιστοιχία με την πολιτισμική ποιοτική μεθοδολογία, οι άνθρωποι εξετάζονται για μακρά χρονική περίοδο και σε ποικίλες καταστάσεις. Αυτό συμβάλλει στην ανάπτυξη ανθρώπινων σχέσεων μεταξύ των ερευνητών και των υποκειμένων, τα οποία αισθάνονται άνετα να εκφράζουν τις ψυχικές διαδικασίες τους (Ratner, 2008).

Η ποιοτική πολιτισμική μεθοδολογία εδράζεται στην αναγνώριση του σύνθετου χαρακτήρα των ψυχολογικών φαινομένων, που δεν αποτελούν απλό άθροισμα επιμέρους στοιχείων, παραγόντων, παραμέτρων. Σε αντιδιαστολή με την ψυχολογική έρευνα που εδράζεται στη διάκριση σε επιμέρους στοιχεία, ο Vygotsky (1993) υποστήριζε την προώθηση της ψυχολογικής έρευνας, που αναδεικνύει ευρύτερες ενότητες και δεν αποτελούν μηχανικό άθροισμα των συστατικών στοιχείων τους. Τα ψυχολογικά φαινόμενα εξετάζονται υπό το πρίσμα της αμοιβαίας σύνδεσής τους και της ένταξής τους στο πλέγμα ευρύτερων πολιτισμικών δραστηριοτήτων. Έτσι, η έρευνα στο μικροεπίπεδο θα είναι ανεπαρκής αν δεν συνδέεται με μια ευρύτερη διερεύνηση του μακροπολιτισμικού επιπέδου συγκρό-

τησης των ψυχικών διαδικασιών (Ratner, 2008). Τα ψυχολογικά φαινόμενα δεν διαμορφώνονται μόνο υπό την επίδραση των συμβολικών συστημάτων (π.χ. γλώσσα), αλλά ενός ευρύτερου πλαισίου κοινωνικών θεσμών, πολιτισμικών τεχνημάτων, κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, κ.ά. Ιδιαίτερη έμφαση προσδίδεται στην ανάδειξη της ιστορικής πολυμορφίας και μεταβλητότητας των ψυχολογικών φαινομένων (Ratner, 1997). Η υιοθέτηση της ιστορικής προσέγγισης των ψυχικών διαδικασιών αποτελεί μία από τις βασικές αρχές της πολιτισμικής ιστορικής ψυχολογίας και της ψυχολογίας της δραστηριότητας (Δαφέρμος, 2002· Leontyev, 2009· Πουρκός, 2011α· Vygotsky & Luria, 1993).

3. Η ποιοτική έρευνα στην εκπαίδευση: Σύντομη ιστορική αναδρομή

Οι ποιοτικές προσεγγίσεις στην εκπαιδευτική έρευνα εμφανίστηκαν σε αντιπαράθεση με τις θετικιστικές και μεταθετικιστές προσεγγίσεις, που κυριαρχούσαν στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής τη μεταπολεμική περίοδο (Crossley & Vulliamy, 1977) (βλ. σημείωση 12). Τη δεκαετία του 1960 εμφανίστηκε και τις επόμενες δεκαετίες κλιμακώθηκε η κριτική του θετικισμού, που ήταν και παραμένει το κυρίαρχο επιστημολογικό υπόβαθρο της εκπαιδευτικής έρευνας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένα σημεία της κριτικής:

- Η μεταφορά των μεθόδων των φυσικών επιστημών για τη μελέτη των κοινωνικών (στη συγκεκριμένη περίπτωση, των εκπαιδευτικών) φαινομένων έχει αναγωγιστικό χαρακτήρα και οδηγεί σε απλουστεύσεις (Cohen & Manion, 1994).
- Η οπτική γωνία του «ουδέτερου», αμερόληπτου ερευνητή, που υιοθετείται στην παραδοσιακή εκπαιδευτική έρευνα δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η τυποποίηση και η αποστασιοποίηση από το ερευνητικό αντικείμενο δεν εξασφαλίζουν την αντικειμενικότητα, διότι οι αντιλήψεις του ερευνητή διαπερνούν ποικιλοτρόπως την ερευνητική διαδικασία (Robson, 2007).
- Η άκρατη ποσοτικοποίηση δεν βοηθά στην κατανόηση των σύνθετων κοινωνικών (εκπαιδευτικών) φαινομένων, ούτε συμβάλλει στην κατανόηση του τρόπου που οι άνθρωποι βιώνουν και ερμηνεύουν την πραγματικότητα (Robson, 2007).
- Τα ευρήματα της θετικιστικής έρευνας είναι κοινότοπα, τετριμμένα και έχουν μικρή σημασία για τους ανθρώπους για τους οποίους προορίζονται (εκπαιδευτικούς, διευθυντές, κοινωνικούς λειτουργούς, κ.ά.) (Cohen & Manion, 1994).

Βέβαια, η κριτική του θετικισμού πραγματοποιήθηκε από τις πιο διαφορετικές θεωρητικές παράδοσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης, τη φαινομενολογία, τον κονστрукτιβισμό, τη θεωρία της «αποδόμησης» (Baronov, 2004).

Η ποιοτική έρευνα παρουσιάστηκε ως ένας νέος τύπος έρευνας, που έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά (Freebody, 2003):

- Παρέχει μια πιο ολιστική θεώρηση της πραγματικότητας σε αντιδιαστολή με την ατομιστική προσέγγιση της πραγματικότητας σε επιμέρους στοιχεία, παραμέτρους, κ.λπ.
- Εκδηλώνει μεγάλη ευαισθησία για την επίδραση του ερευνητή στον χαρακτήρα της έρευνας.
- Εκδηλώνει την προτίμησή της στις «φυσικές» πηγές συλλογής ερευνητικών δεδομένων (σε μη εργαστηριακές συνθήκες).
- Εκδηλώνει ενδιαφέρον για την οπτική των υποκειμένων, την εσωτερική ζωή τους και όχι μόνο τις εξωτερικές εκδηλώσεις τους.
- Έχει ανθρωπιστικό προσανατολισμό (αναλυτ. βλ. Freebody, 2003).

Η στροφή στην ποιοτική εκπαιδευτική έρευνα διαφάνηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Σημαντικό σταθμό στην προώθηση της ποιοτικής εκπαιδευτικής έρευνας αποτελούσε το βιβλίο του D. Hargreaves (1967) Οι κοινωνικές σχέσεις σ' ένα δευτεροβάθμιο σχολείο. Ο D. Hargreaves επιχείρησε να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο οι μαθητές επέλεγαν τους φίλους τους και τις υποκοουλτούρες, που διαμορφώνονταν σε μια σχολική κοινότητα.

Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας ο Hargreaves (1967) χρησιμοποίησε ποικιλία μεθόδων (συμμετοχική παρατήρηση, συνεντεύξεις με εκπαιδευτικούς και μαθητές, μελέτη των αρχείων των σχολείων, κ.ά.). Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και η έρευνα του Lacey (1970), ο οποίος επιχειρήσε να μελετήσει την περίπτωση ενός συγκεκριμένου σχολείου. Χαρακτηριστικό στοιχείο της εν λόγω μορφής ποιοτικής έρευνας ήταν η έμφαση στη μελέτη των ενδοσχολικών διαδικασιών.

Σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της εν λόγω μορφής εκπαιδευτικής έρευνας διαδραμάτισε η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης που έχει τις καταβολές της στις έρευνες της Σχολής του Σικάγου κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Οι θεωρητικές ιδέες του G. H. Mead (1934) και η συγκεκριμενοποίηση και περαιτέρω ανάπτυξη τους από τον Blumer (1969) και τον Goffman (1971) συνέβαλαν στη διαμόρφωση της θεωρίας της συμβολικής αλληλεπίδρασης. Οι εκπρόσωποι αυτής της κατεύθυνσης επιχειρήσαν να διερευνήσουν τα νοήματα που προσδίδουν οι άνθρωποι στις πράξεις τους στην καθημερινή τους ζωή. Αυτά τα νοήματα διαμεσολαβούνται με τη χρήση συμβόλων, που εμφανίζονται στη διαντίδραση μεταξύ των ανθρώπων. Κατά την περίοδο 1970-1980 πραγματοποιήθηκε πληθώρα εθνογραφικών ερευνών σε σχολεία στη βάση της θεωρίας της συμβολικής αλληλεπίδρασης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προσέδωσαν οι ερευνητές στη μελέτη των τρόπων συγκρότησης ταυτότητας των υποκειμένων της εκπαιδευτικής διαδικασίας (αναλυτικά βλ. Woods, 1992). Σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση αυτού του ερμηνευτικού, μικροκοινωνιολογικού μοντέλου κοινωνικής έρευνας άσκησε, επίσης, η φαινομενολογία και η εθνομεθοδολογία. Οι εθνομεθοδολόγοι εστίαστηκαν στην έρευνα των στρατηγικών που χρησιμοποιούν εκπαιδευτικοί και μαθητές για να συγκροτήσουν την καθημερινή σχολική πραγματικότητα. Ιδιαίτερη έμφαση προσδίδεται στην ανάλυση του λόγου και των λεκτικών στρατηγικών που χρησιμοποιούν τα δρώντα υποκείμενα (εκπαιδευτικοί, μαθητές) για να κατανοήσουν τα όσα συμβαίνουν στη σχολική τάξη και να συμμετάσχουν σε αυτά (Blackledge & Hunt, 1995).

Οι εκπρόσωποι των μικροκοινωνιολογικών προσεγγίσεων επιχειρήσαν να ανακαλύψουν τι συμβαίνει στο «μαύρο κουτί» του σχολείου που δεν μπορούσαν να εξιχνιάσουν οι μεγάλης κλίμακας κοινωνιολογικές προσεγγίσεις. Οι απόπειρες φαινομενολογικής περιγραφής της καθημερινότητας της σχολικής ζωής –παρά το γεγονός ότι συνέβαλαν στη συσσώρευση ενός εξαιρετικά ενδιαφέροντος υλικού για τις καθημερινές σχέσεις εκπαιδευτικών και μαθητών στο χώρο του σχολείου– δεν κατάφεραν να ξεφύγουν από μια υποκειμενιστική ερμηνεία των εκπαιδευτικών πρακτικών και να εξηγήσουν το υλικό υπόβαθρο και τις βαθύτερες κοινωνικές αιτίες που προκαλούν τη διαμόρφωσή τους (Δαφέρμος, 2003).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ξεκίνησε το κίνημα της «Νέας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης». Οι εκπρόσωποι του εν λόγω κινήματος έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στη μελέτη των αναλυτικών προγραμμάτων, του είδους της γνώσης που μεταδίδει το σχολείο, της διαδικασίας της μάθησης, της σχέσης εκπαιδευτικής και καθημερινής γνώσης (Blackledge & Hunt, 1995· Young, 1971). Τα νέα ερωτήματα που τέθηκαν στο πλαίσιο της «Νέας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης» δεν μπορούσαν να διερευνηθούν στη βάση των ποσοτικών μορφών έρευνας και απαιτούσαν την ανάπτυξη άλλου τύπου ερευνητικών εργαλείων.

Ο Wollcott (1992) παρατηρεί ότι για την πραγματοποίηση μιας έρευνας είναι απαραίτητη η ύπαρξη κάποιας ιδέας. Δίχως θεωρία είναι αδύνατος ο σχεδιασμός, η οργάνωση και η πραγματοποίηση μιας έρευνας. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις σχετικά με τις θεωρητικές προσεγγίσεις ή παραδόσεις στη βάση των οποίων αναπτύχθηκε η ποιοτική έρευνα. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε ορισμένες από αυτές: θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης, δομολειτουργισμός, εθνομεθοδολογία, κριτική θεωρία, φεμινιστική θεωρία, κ.ά. (Atkinson, Delamont & Hammersley, 1988· Wollcott, 1992).

Όμως, για την πραγματοποίηση μιας έρευνας απαιτείται όχι μόνο σαφώς οριοθετημένο θεωρητικό πλαίσιο, αλλά επίσης συγκεκριμένες μέθοδοι και τεχνικές. Σύμφωνα με τον Wollcott (1992), μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές ομάδες τεχνικών της ποιοτικής έρευνας που χρησιμοποιούνται στην εκπαιδευτική έρευνα. Η πρώτη ομάδα εδράζεται στην παρατήρηση (μη συμμετοχική παρατήρηση, συμμετοχική παρατήρηση, εθνογραφικές έρευνες, κ.ά.), η δεύτερη ομάδα εδράζεται στη λήψη συνεντεύξεων (ερευνητική δημοσιογραφία, βιογραφικές προσεγγίσεις, προφορική ιστορία, κ.ά.) και η τρίτη ομάδα στις έρευνες αρχείου (ανάλυση περιεχομένου, ιστορική έρευνα, λογοτεχνική κριτική, κ.ά.). Ορισμένες μορφές ποιοτικής έρευνας συνδυάζουν περισσότερες από μία ερευνητικές τεχνικές· για παράδειγμα, στο πλαίσιο της μελέτης περίπτωσης αξιοποιούνται και οι τρεις προαναφερόμενες τεχνικές.

Ορισμένοι συγγραφείς απορρίπτουν τη μετωπική αντιπαράθεση ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας και προτιμούν να πραγματοποιούν μια γενικότερη τυπολογία των μεθόδων της εκπαιδευτικής έρευνας, που, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, συνδυάζουν την ποσοτική και την ποιοτική έρευνα. Έτσι, οι Verma και Mallick (2004) διακρίνουν τρεις βασικές προσεγγίσεις της μεθοδολογίας εκπαιδευτικής έρευνας: η ιστορική μέθοδος, η περιγραφική μέθοδος έρευνας και η πειραματική μέθοδος έρευνας.

Η ιστορική μέθοδος έρευνας εδράζεται στην αναδρομική εξέταση κάποιων εκπαιδευτικών φαινομένων, που συμβάλλει στην κατανόηση της σημερινής τους κατάστασης και των προοπτικών περαιτέρω ανάπτυξής τους (Verma & Mallick, 2004). Η ιστορική μέθοδος έρευνας αποτελεί μία από τις σημαντικότερες μεθόδους για τη μελέτη των παιδαγωγικών ιδεών, των εκπαιδευτικών συστημάτων και θεσμών, της εκπαιδευτικής νομοθεσίας, των αναλυτικών προγραμμάτων, της εκπαιδευτικής πολιτικής, της εκπαιδευτικής πράξης κ.ά. (Borg & Gall 1983· Silver, 1985· Χουρδάκης, 1997). Τα τελευταία χρόνια παρουσιάστηκε στροφή στη μελέτη της μικρο-ιστορίας («ιστορία από τα κάτω»), στην έρευνα των ιστοριών ζωής, των «περιπλανήσεων», των βιωμάτων των υποκειμένων της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Χουρδάκης, 2008). Αξίζει να αναφέρουμε ότι υπάρχουν πολλοί τύποι ιστορικής και αφηγηματικής έρευνας. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη θεματική ιστορική έρευνα, την αφηγηματική μελέτη της ζωής (Πουρκός, 2011β), την προφορική ιστορία, την αυτοβιογραφική ιστορία, τη βιογραφική ιστορία, κ.ά. (αναλυτικά βλ. Mertens, 1998)

Μία από τις νέες ερευνητικές κατευθύνσεις είναι η έρευνα των ιστοριών ζωής μαθητών και εκπαιδευτικών, η μελέτη του τρόπου που αυτοί μιλούν για τον εαυτό τους, τις εμπειρίες τους εντός και εκτός του σχολείου, τη στάση ζωής τους (Hitchcock & Hughes, 1994). Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι εκπρόσωποι αυτής της νέας και εξαιρετικά ενδιαφέρουσας ερευνητικής κατεύθυνσης είναι η ανάδειξη των διαμεσολαβητικών κρίσεων μεταξύ της μικρο-ιστορίας και της μακρο-ιστορίας, της σύνδεσης των ατομικών εμπειριών των κοινωνικών υποκειμένων με το ευρύτερο κοινωνικο-ιστορικό και οικολογικό πλαίσιο στο οποίο τα εν λόγω υποκείμενα ζουν και αναπτύσσονται.

Η περιγραφική μέθοδος έρευνας ασχολείται με την απεικόνιση φαινομένων του παρόντος, όπως παρουσιάζονται στην τρέχουσα συγκυρία. Σύμφωνα με τους Verma και Mallick (2004), η περιγραφική μέθοδος εμπεριέχει τις παρακάτω κατηγορίες: επισκοπήσεις πεδίου, μελέτη περιπτώσεων, εξελικτικές μελέτες, συγκριτικές μελέτες, εθνογραφικές μελέτες, μελέτες αξιολόγησης, έρευνα-δράση.

Οι επισκοπήσεις περιλαμβάνουν τη συλλογή και την επεξεργασία μεγάλου αριθμού περιπτώσεων για μια συγκεκριμένη περίοδο, προκειμένου να επισημανθούν οι σχέσεις ανάμεσα στα υπό διερεύνηση φαινόμενα, οι επικρατούσες τάσεις, κ.ά. Στο πλαίσιο των επισκοπήσεων μπορούν να αξιοποιηθούν ποικίλες τεχνικές συλλογής πληροφοριών (δομημένες, ημιδομημένες συνεντεύξεις, ερωτηματολόγια, τεστ επίδοσης, κλίμακες στάσεων) (Cohen & Manion, 1994· Mertens, 1998).

Η μελέτη περίπτωσης περιλαμβάνει την εντατική, λεπτομερή και σε βάθος μελέτη ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων (ομάδα παιδιών, τάξη, σχολείο), κ.λπ. Στο πλαίσιο της μελέτης περίπτωσης χρησιμοποιούνται διαφορετικοί τύποι παρατήρησης (συμμετοχικής και μη συμμετοχικής παρατήρησης), μελέτη ημερολογίων, εγγράφων, επιστολών, σχετικών εγγράφων, βίντεο, κ.ά. Έτσι, στο πλαίσιο της μελέτης περίπτωσης μπορεί να χρησιμοποιηθεί ένα ευρύτατο φάσμα μεθόδων και τεχνικών έρευνας (McKernan, 1996).

Οι εξελικτικές έρευνες ασχολούνται με την ανάπτυξη των παιδιών σε χρονικό διάστημα μηνών ή ετών. Οι διαχρονικές μελέτες μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της ανάπτυξης των παιδιών και της διαμόρφωσης συγκεκριμένων τύπων συμπεριφοράς. Ο εν λόγω τύπος έρευνας έχει τις καταβολές του στις έρευνες του Piaget για την ανάπτυξη της σκέψης των παιδιών (Inhelder & Piaget, 1958) και του Kohlberg (1981, 1984· Πουρκός, 1990) και της Gilligan (1982· Πουρκός, 2008) σχετικά με την ηθική τους ανάπτυξη.

Ο Vygotsky άσκησε κριτική στον νατουραλιστικό εξελικτικισμό και ανέδειξε ότι η μάθηση δεν είναι απλή ουρά της ψυχικής ανάπτυξης του παιδιού, αλλά προπομπός της. Κατά συνέπεια, το ζητούμενο της εκπαιδευτικής και της ψυχολογικής έρευνας δεν είναι η απλή φωτογραφική απεικόνιση επιμέρους πτυχών της ανάπτυξης του παιδιού, αλλά η οργάνωση παιδαγωγικών, μαθησιακών δραστηριοτήτων που ανοίγουν τον δρόμο για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξή του (Δαφέρμος, 2002· Πουρκός, 2011α· Vygotsky, 1997b). Το μαθησιακό (διδασκτικό) πείραμα του Luria στην Κεντρική

Ασία αποτελεί έκφραση αυτής της εν λόγω προσέγγισης, όπου η έρευνα είναι οργανικά συνδεδεμένη με τη μαθησιακή διαδικασία στο πλαίσιο μιας ευρύτερης κοινωνικής και εκπαιδευτικής παρέμβασης (Luria, 1995· βλ. επίσης Χρονάκη, 2010).

Οι συγκριτικές έρευνες χρησιμοποιούνται για την ανάλυση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, πρακτικών, αποτελεσμάτων. Κατά κανόνα, στο πλαίσιο της συγκριτικής εκπαίδευσης χρησιμοποιούνται ποσοτικοί μέθοδοι έρευνας στη βάση μιας λειτουργιστικής θετικιστικής επιστημολογίας. Η ποιοτική έρευνα μπορεί να συμβάλει στον υπολογισμό και στην κατανόηση του κοινωνικού συγκείμενου (εθνικού και τοπικού), του τρόπου πρόσληψης των εθνικών εκπαιδευτικών συστημάτων από τους ίδιους τους ανθρώπους των συγκεκριμένων χωρών (Grossley & Vulliamy, 1997). Μία από τις μεγαλύτερες επιστημολογικές και μεθοδολογικές προκλήσεις της ποιοτικής έρευνας αφορά τη δυνατότητα ανάπτυξης συγκριτικών προσεγγίσεων, που θα αναδεικνύουν τη διαλεκτική σύνδεση μικρο- και μακρο-κοινωνικού επιπέδου και τους διαμεσολαβητικούς κρίκους διεθνικού, εθνικού και τοπικού.

Οι μελέτες αξιολόγησης αποτελούν μορφή έρευνας που αποσκοπεί στην αποτίμηση της αποτελεσματικότητας κάποιων προγραμμάτων και διαδικασιών. Συνήθως, διακρίνουν δύο βασικούς τύπους αξιολόγησης. Η διαμορφωτική αξιολόγηση (formative) αφορά την αποτίμηση προγραμμάτων που βρίσκονται σε εξέλιξη, ενώ η αθροιστική (summative) αξιολόγηση αναφέρεται στη συνολική αποτίμηση της αποτελεσματικότητας προγραμμάτων τα οποία έχουν ολοκληρωθεί (Robson, 2007). Συνήθως, στις μελέτες αξιολόγησης χρησιμοποιούνται ποσοτικές μέθοδοι επεξεργασίας των δεδομένων. Όμως, διαφάνηκε ότι η αξιολόγηση στη βάση αποκλειστικά και μόνο ποσοτικών ερευνητικών τεχνικών δεν καταφέρνει να αποτιμήσει την επιτυχία ή την αποτυχία εκπαιδευτικών προγραμμάτων και την εισαγωγή εκπαιδευτικών καινοτομιών. Γι' αυτόν τον λόγο, εμφανίστηκε στροφή στην εφαρμογή εθνογραφικών μεθόδων έρευνας των αντιλήψεων, των πρακτικών, των μορφών αλληλεπίδρασης των υποκειμένων της εκπαιδευτικής διαδικασίας για την αποτίμηση των πάσης φύσεως εκπαιδευτικών προγραμμάτων και παρεμβάσεων (Goetz & LeCompte, 1984). Σύμφωνα με τον Patton (1990), η ποιοτική αξιολόγηση έχει ιδιαίτερη σημασία ως συστατική πλευρά της διαμορφωτικής αξιολόγησης, όπου επιχειρείται να διερευνηθεί μια δυναμική και ρευστή διαδικασία και έχει ιδιαίτερη σημασία η μελέτη της ποικιλίας των εμπειριών των διαφορετικών συμμετεχόντων.

Η εθνογραφική έρευνα είναι ένας εμπειρικός τύπος έρευνας, που χρησιμοποιεί ιδιαίτερα την παρατήρηση για τη μελέτη της ζωής των ανθρώπων, των δραστηριοτήτων και των εμπειριών τους (Denzin, 1997· Willis & Trondman, 2000). Η εκπαιδευτική εθνογραφία διαμορφώθηκε υπό την επίδραση των ερευνών της Margaret Mead (1928, 1931) για την ανάπτυξη των παιδιών, των εφήβων και των νέων στην Πολυνησία. Στη δεκαετία του 1960-1970 πραγματοποιήθηκαν ενδιαφέρουσες εθνογραφικές έρευνες σχετικά με την κοινωνικοποίηση των παιδιών στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες. Έτσι, διαφάνηκε ότι οι εθνογραφικές μέθοδοι έρευνας είναι χρήσιμες για τη μελέτη όχι μόνο των «παραδοσιακών», προβιομηχανικών κοινωνιών, αλλά και των σύγχρονων, δυτικών, αστικών κοινωνιών. Οι εθνογράφοι της εκπαίδευσης επιχειρούν να διερευνήσουν τις διαδικασίες διδασκαλίας και μάθησης, τις σχέσεις και τις ποικίλες αλληλεπιδράσεις μεταξύ των υποκειμένων της εκπαιδευτικής διαδικασίας (μαθητές, γονείς, εκπαιδευτικοί), τα κοινωνικο-πολιτισμικά συγκείμενα αυτής της αλληλεπίδρασης, τις εμπειρίες ζωής των εν λόγω υποκειμένων (Goetz & LeCompte, 1984).

Δύο από τις ενδιαφέρουσες ερευνητικές κατευθύνσεις που εμφανίστηκαν είναι η εθνογραφία της επικοινωνίας και η κοινωνιογλωσσολογία. Οι εκπρόσωποι των εν λόγω κατευθύνσεων επιχειρούν να διερευνήσουν τη γλωσσική επικοινωνία μεταξύ των μαθητών, όπως επίσης μεταξύ του εκπαιδευτικού και των μαθητών (Hitchcock & Hughes, 1994). Υπάρχει πληθώρα προσεγγίσεων οι οποίες εστιάζονται στη μελέτη της γλωσσικής επικοινωνίας εντός και εκτός του σχολείου. Αναφέρουμε ενδεικτικά την ανάλυση συνομιλίας (Sacks, 1995), την ανάλυση λόγου (Harré, 1995· Potter & Wetherell, 1995), την κριτική ανάλυση λόγου (Fairclough, 1999, 2003), κ.ά. Στο πλαίσιο της κοινωνιογλωσσολογίας (Sociolinguistics) επιχειρήθηκε η κατανόηση της σχέσης της γλωσσικής επικοινωνίας με την κοινωνική διάρθρωση (Labov, 1972· Trudgill, 2000).

Η έρευνα-δράση είναι η αναστοχαστική έρευνα η οποία επιτρέπει στους συμμετέχοντες να βελτιώνουν τις πρακτικές παρεμβάσεις τους και να επιτυγχάνουν αναδιάταξη των δυνάμεών τους αξιοποιώντας δημιουργικά τη συσσωρευμένη εμπειρία. Η επινόηση του όρου έρευνα-δράση (action research) αποδίδεται, συνήθως, στον Kurt Levin, ο οποίος υιοθέτησε την ιδέα ότι η κοινωνική δια-

δικασία μπορεί να διερευνηθεί μέσω της εισαγωγής αλλαγών και στην επιστημονική παρατήρηση των αποτελεσμάτων αυτών των αλλαγών. Ο McKernan (1996) διακρίνει τρεις βασικούς τύπους έρευνας-δράσης. Η επιστημονική-τεχνική προσέγγιση της επίλυσης προβλημάτων (πχ. το μοντέλο του Kurt Levin), όπου η ομαδική λήψη αποφάσεων παρουσιάζεται ως αποτελεσματικό μέσο κοινωνικής αλλαγής. Η πρακτική, προσχεδιασμένη έρευνα-δράση αποσκοπεί στην κατανόηση και στην πρακτική επίλυση άμεσων προβλημάτων. Η κριτική, χειραφετητική έρευνα-δράση απορρίπτει τη θετικιστική, εργαλειακή εξέταση της γνώσης στην επίλυση προβλημάτων και ενθαρρύνει την οργάνωση εκπαιδευτικών δράσεων, που αποσκοπούν στην υπέρβαση των καταναγκασμών και στην ανασυγκρότηση της εκπαίδευσης. Έξαρση του ενδιαφέροντος για την έρευνα-δράση παρατηρήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 υπό την επίδραση της έντονης κριτικής στη θετικιστική έρευνα και της διάδοσης των ποιοτικών μεθόδων έρευνας (βλ. σημείωση 13) (Kemmis, 1999· Κατσαρού, 2010).

Αρχικά, η πειραματική μέθοδος έρευνας εμφανίστηκε στις φυσικές επιστήμες, όμως, στη συνέχεια, διαφάνηκε ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί, επίσης, για τη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων. Στις αρχές του 20ού αιώνα άρχισε η εφαρμογή των τεστ στη σφαίρα της εκπαίδευσης και απέκτησε μεγάλη εξάπλωση το κίνημα της πειραματικής παιδαγωγικής. Ο Thorndike (1924) ήταν ένας από τους πρώτους ερευνητές που επιχείρησαν να εφαρμόσουν την πειραματική μέθοδο στο πεδίο της εκπαίδευσης. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου εξιδανικεύτηκε η ποσοτική έρευνα και η πειραματική μέθοδος θεωρήθηκε ως η ανώτερη μορφή έρευνας (Deraere, 2004).

Χαρακτηριστικό στοιχείο της πειραματικής έρευνας είναι ότι για τη μελέτη ενός προβλήματος ο ερευνητής ελέγχει την επίδραση μίας μεταβλητής (ή περισσότερων μεταβλητών), διατηρώντας ταυτόχρονα σταθερές τις υπόλοιπες μεταβλητές. Κατά τη διάρκεια του πειράματος ο ερευνητής ελέγχει συστηματικά και κατευθύνει την ανεξάρτητη μεταβλητή και ταυτόχρονα επιχειρεί να μελετήσει τα αποτελέσματα αυτών των μετασχηματισμών (εξαρτημένη μεταβλητή). Κατά καιρούς έχουν εκφραστεί αρκετές επιφυλάξεις σχετικά με τις δυνατότητες και τα όρια της πειραματικής έρευνας στο πεδίο της εκπαίδευσης (Cohen & Manion, 1994· Verma & Mallick, 2004).

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντιλήψεις του Ρώσου ψυχολόγου Lazurskii (1874-1917) περί «φυσικού πειράματος». Σε μια εποχή όπου στο πεδίο της εκπαίδευσης κυριαρχούσε το χαρακτηριστικό για τη βορειοαμερικανική ψυχολογία θετικιστικό μοντέλο πειραματικής έρευνας, ο Lazurskii (1997) είχε διατυπώσει την άποψη ότι ο ερευνητής θα πρέπει να παρατηρεί προσεκτικά τις δραστηριότητες του παιδιού στο καθημερινό περιβάλλον στο οποίο ζει, μαθαίνει και αναπτύσσεται, και όχι σε τεχνητές, εργαστηριακές συνθήκες.

Τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται αυξημένο ενδιαφέρον για το «σχεδιαστικό πείραμα» (design experiment), που ως έναν βαθμό, ξεφεύγει από την παραδοσιακή έρευνα και ενσωματώνει στοιχεία ποιοτικής έρευνας (Barab & Squire, 2004). Σε αντιδιαστολή με την παραδοσιακή πειραματική μέθοδο, στο σχεδιαστικό πείραμα υπολογίζεται συνολικότερα το σύνθετο και πολύπλοκο εκπαιδευτικό πλαίσιο, το οποίο δεν ανάγεται σε μία ή περισσότερες μεταβλητές. Επίσης, το σχεδιαστικό πείραμα εδράζεται στη στενή συνεργασία και αλληλεπίδραση του ερευνητή και του εκπαιδευτικού. Ο εκπαιδευτικός δεν παρουσιάζεται απλώς και μόνο ως μεταβλητή ή αντικείμενο της έρευνας, αλλά ως συν-δημιουργός της ερευνητικής διαδικασίας (βλ. Καρασαββίδης, 2010· Χρονάκη, 2010).

Ένα από τα βασικά πλεονεκτήματα της ποιοτικής έρευνας συνίσταται στο ότι, εστιάζοντας την προσοχή στη ζωή των υποκειμένων, παρέχει τη δυνατότητα να αναδειχθούν οι ιδιαίτερες προοπτικές τους και να ακουστούν οι ιστορίες και οι φωνές τους, που πολλές φορές είναι καταπιεσμένες από τις δομές εξουσίας. Οι Tierney και Rhoads (1993: 330) θέτουν τα παρακάτω κομβικά ερωτήματα:

- Σε ποιον βαθμό η διαδικασία της έρευνας προσεγγίζει τους συμμετέχοντες ως ελεύθερα και ισότιμα δρώντα υποκείμενα;
- Ποιον αφορούν τα ερευνητικά ερωτήματα και πώς θα μπορούσαν να διατυπωθούν έτσι ώστε να συνδέονται με τις ανάγκες των υποκειμένων της έρευνας;
- Σε ποιον βαθμό η έρευνα βελτιώνει τις ζωές των υποκειμένων της έρευνας;
- Σε ποιον βαθμό ο σχεδιασμός της έρευνας επιτρέπει στα υποκείμενα να δώσουν τις δικές τους ερμηνείες σχετικά με τα ερευνητικά αποτελέσματα;
- Σε ποιο βαθμό η όλη ερευνητική διαδικασία συμβάλει στην αλλαγή των καταπιεστικών σχέσεων εξουσίας της κοινωνίας;

- Σε ποιον βαθμό η έρευνα και τα ερευνητικά αποτελέσματα συμβάλλουν στην ανάπτυξη της αναστοχαστικότητας του αναγνώστη;

Στην τοποθέτηση των προαναφερόμενων κομβικών ερωτημάτων σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η κριτική έρευνα.

Η κριτική έρευνα έχει τις καταβολές της όχι μόνο στο έργο των Theodor Adorno, Max Horkheimer, Herbert Marcuse, αλλά επίσης, στη γερμανική κλασική φιλοσοφία (Immanuel Kant, Georg Wilhelm Hegel) και στον Karl Marx. Η φουκωική θεωρία, η μεταδομιστική και αποδομιστική θεωρία (Lyotard, Derrida, κ.ά.), οι φεμινιστικές προσεγγίσεις, κ.ά. ασκούν σημαντική επίδραση σε ορισμένες κατευθύνσεις της κριτικής έρευνας (Adorno & Horkheimer, 1987· Dafermos & Marvakis, 2006· Hepburn, 1999· Θεριανός, 2010· Kincheloe & McLaren, 2000· Marx, 1969). Έτσι, ένα ευρύτερο πλέγμα θεωριών, που συχνά έχουν ασύμβατες και αλληλοσυγκρουόμενες προσεγγίσεις, επέδρασαν στη διαμόρφωση της κριτικής έρευνας.

Οι εκπρόσωποι της κριτικής έρευνας ασκούν κριτική στην «ουδέτερη» ακαδημαϊκή έρευνα και αναδεικνύουν τις κοινωνικές διαστάσεις και την ιστορικότητα της κοινωνικής γνώσης και της κοινωνικής έρευνας. Οι εκπρόσωποι της κριτικής εκπαιδευτικής έρευνας έδωσαν έμφαση στη μελέτη των εκπαιδευτικών και κοινωνικών ανισοτήτων και έθεσαν το ζήτημα της εξουσίας στο πεδίο της εκπαίδευσης. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 οι εκπρόσωποι της κριτικής κοινωνικής έρευνας έδωσαν έμφαση στην ανάλυση των οικονομικών δομών που οδηγούν στην αναπαραγωγή των εκπαιδευτικών ανισοτήτων (Bowles & Gintis, 1976), ενώ αργότερα διαμορφώθηκαν οι θεωρίες της αντίστασης, που έδωσαν μια πιο δυναμική εικόνα των συγκρούσεων στο πεδίο της εκπαίδευσης (Apple, 1993).

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στην κριτική θεωρία του Paul Willis με το κλασικό του βιβλίο *Learning to Labour* (1977). Η εν λόγω εθνογραφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο Κέντρο Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών του Birmingham και αφορούσε τη μετάβαση των εφήβων από το σχολείο στη σφαίρα της εργασίας. Σε αντιδιαστολή με άλλες εθνογραφικές έρευνες, ο Paul Willis δεν παραμένει σε μια εμπειρική περιγραφή του πεδίου, αλλά επιχειρεί να αναδείξει τις σύνθετες μορφές κοινωνικής διαμεσολάβησης των σχέσεων μεταξύ των μαθητών και των στάσεων τους απέναντι στο σχολείο. Στην έρευνα του Willis οι μαθητές δεν παρουσιάζονται ως παθητικά αντικείμενα, που συμμορφώνονται στους κυρίαρχους κανόνες, αλλά ως ενεργά δρώντα υποκείμενα που ασκούν αντίσταση (Morrow & Brown, 1994). Το έργο του Paul Willis (1977) *Learning to Labour* ενέπνευσε την εμφάνιση ενός ευρύτατου φάσματος κριτικών ερευνών και επέδρασε στη διαμόρφωση της κριτικής εθνογραφίας της εκπαίδευσης.

Στο βιβλίο του Carspecken (1996) *Κριτική Εθνογραφία στην Εκπαίδευση* επιχειρείται η θεμελίωση μιας κριτικής επιστημολογίας της εθνογραφικής έρευνας. Ο Carspecken (1996) άσκησε κριτική στη φαινομενολογία, στον μεταδομισμό και στον μεταμοντερνισμό. Στηριγμένος στη θεωρία της επικοινωνιακής δράσης του Habermas έδωσε έμφαση στην επεξεργασία της έννοιας της «διϋποκειμενικότητας». Σε αντιδιαστολή με άλλες εθνογραφικές προσεγγίσεις, που παραμένουν στο μικροεπίπεδο, ο Carspecken (1996) αναγνώρισε τη σημασία του μακρο-κοινωνικού επιπέδου ανάλυσης και των κοινωνικο-πολιτισμικών συνθηκών εντός των οποίων διαμορφώνεται η ανθρώπινη δράση. Η θεωρία των πέντε σταδίων του Carspecken αποτελεί συγκροτημένη και συστηματική προσπάθεια δημιουργίας ερευνητικού προγράμματος της κριτικής κοινωνικής έρευνας (Carspecken & Apple, 1992).

Στο πλαίσιο της κριτικής έρευνας δίνεται έμφαση στην ενδυνάμωση των υποκειμένων της έρευνας και στην κριτική συνειδητοποίησή τους. Η έννοια της κριτικής συνειδητοποίησης (conscientization), που επεξεργάστηκε ο Paulo Freire (1970, 2005), κατέχει σημαντική θέση στο πλαίσιο της κριτικής έρευνας και της Κριτικής Παιδαγωγικής (βλ. Γρόλλιος, 2005). Στην κριτική έρευνα επιχειρείται να αναδειχθεί η φωνή των καταπιεσμένων ομάδων, των γυναικών, κ.ά. Η χειραφετητική έρευνα παρουσιάζεται από τους Danieli και Woodhams (2005) ως διαδικασία παραγωγής γνώσης, η οποία μπορεί να είναι επωφελής για τους καταπιεσμένους. Χαρακτηριστικό στοιχείο της εν λόγω μορφής έρευνας είναι ο τονισμός της κοινωνικο-πολιτικής διάστασης της παραγωγής γνώσης και της κριτικής συνειδητοποίησης των μελών μιας κοινότητας (Martinez, 2005). Σε αντιδιαστολή με την παραδοσιακή θεωρία που περιορίζεται μόνο στην εξήγηση της κοινωνίας, οι εκπρόσωποι της εν λόγω κατεύθυνσης θέτουν το ζήτημα της χειραφέτησης και της κοινωνικής αλλαγής. Κατά συνέπεια, η έρευνα θα πρέπει να συνδέεται με τη δράση και την κοινωνική παρέμβαση (Carr & Kemmis, 1986).

Βασικά χαρακτηριστικά της κριτικής έρευνας είναι τα ακόλουθα (βλ. Fay, 1987· Heron & Reason, 1997· Kemmis & Wilkinson, 1998):

- Η έρευνα συνδέεται με τον σχεδιασμό προγραμμάτων συμμετοχικής δράσης, τα οποία στην εφαρμογή τους παρουσιάζουν σπειροειδή και διαλεκτικό χαρακτήρα και αποσκοπούν στην κριτική συνειδητοποίηση των υποκειμένων και την αλλαγή των κοινωνικών πρακτικών.
- Η έρευνα έχει χειραφετητικό, απελευθερωτικό χαρακτήρα και είναι προσανατολισμένη στην υποστήριξη των υποκειμένων να απελευθερωθούν από καταπιεστικές κοινωνικές δομές. Συχνά, οι έρευνες αυτού του τύπου ξεκινούν με κάποιο πρόβλημα που βιώνουν τα υποκείμενα στο συγκεκριμένο πλαίσιο.
- Η κριτική έρευνα είναι συνεργατική μορφή έρευνας. Κατά την ερευνητική διαδικασία ο ερευνητής μπορεί να ζητήσει από τους συμμετέχοντες να συμβάλουν στον σχεδιασμό των ερευνητικών ερωτημάτων, στη συλλογή, στην ανάλυση και στην παρουσίαση των δεδομένων. Έτσι, δίνεται η δυνατότητα να εκφραστούν και να αναδειχθούν οι «φωνές» των συμμετεχόντων (Madison, 2005). Όπως έχουμε αναφέρει, πρόκειται για μια μορφή έρευνας-δράσης που αποσκοπεί στην αλλαγή της κατάστασης των υποκειμένων και στην εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων. Οι πρακτικές αυτές συναντούνται, επίσης, στις εθνογραφικές προσεγγίσεις (Denzin & Lincoln, 2005b) και σε ορισμένες μορφές αφηγηματικής έρευνας (Angrosino, 1994). Ένας κριτικός ερευνητής, για παράδειγμα, μπορεί να διεξάγει μια εθνογραφική έρευνα σχετικά με τους τρόπους σκέψης και δράσης των υποκειμένων. Επίσης, μπορεί να ενθαρρύνει τους συμμετέχοντες να αναστοχαστούν τις συνθήκες της ύπαρξής τους, να δημιουργήσουν δίκτυα, να γίνουν ακτιβιστές και να δημιουργήσουν ομάδες προσανατολισμένες στη δράση, κ.ά. (Madison, 2005· Thomas, 1993).

4. «Μεικτές» ή συνδυαστικές μέθοδοι έρευνας

Τα τελευταία χρόνια ενισχύθηκε η τάση χρησιμοποίησης «μεικτών» ή συνδυαστικών μεθόδων έρευνας και αποστασιοποίησης από τη διαμάχη ποσοτικού και ποιοτικού (Creswell, 2003· Creswell & Plano Clark, 2007· βλ. επίσης Πουρκός, 2013α, 2013β, 2013γ). Οι μεικτές μέθοδοι έρευνας αναδύθηκαν κατά τα μέσα προς το τέλος του 1990 (Tashakkori & Teddlie, 2003· Johnson & Onwuegbuzie, 2004). Οι ποιοτικές και ποσοτικές μέθοδοι έρευνας λειτουργούν συμπληρωματικά, προσφέροντας στους ερευνητές μια πληρέστερη ερευνητική προσέγγιση κατά τη συλλογή και την ανάλυση των δεδομένων. Οι μεικτές μέθοδοι έρευνας αποσκοπούν στον συνδυασμό στο πλαίσιο της έρευνας ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων (Brannen, 2005· Creswell, 2002, 2003· Johnson & Onwuegbuzie, 2004· Mingers & Brocklesby, 1997· Niglas, 2004· Onwuegbuzie & Leech, 2005· Sale, Lohfeld & Brazil, 2002· Tashakkori & Teddlie, 1998) (βλ. σημείωση 14).

Στην συνέχεια, αναφέρουμε ορισμένα πλεονεκτήματα των μεικτών μεθόδων έρευνας:

- Ο ερευνητής, με τη χρήση μεικτών μεθόδων έρευνας, μπορεί να δώσει απαντήσεις σ' ένα ευρύτερο φάσμα ερευνητικών ερωτημάτων.
- Ο ερευνητής, χρησιμοποιώντας επιπλέον ερευνητικές μεθόδους, μπορεί να αντισταθμίσει τα αδύνατα σημεία της καθεμιάς μεθόδου ξεχωριστά (αρχή της συμπληρωματικότητας).
- Οι μεικτές μέθοδοι έρευνας παρέχουν πιο τεκμηριωμένα συμπεράσματα μέσω της διασταύρωσης των ευρημάτων (αρχή του τριγωνισμού).
- Οι μεικτές μέθοδοι έρευνας μπορούν να αξιοποιηθούν για την προαγωγή της γενικευσιμότητας των ερευνητικών αποτελεσμάτων.
- Ο συνδυασμός ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας μπορεί να προσφέρει πληρέστερη και σφαιρικότερη γνώση.

Ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιείται για την τεκμηρίωση των μεικτών μεθόδων έρευνας είναι ότι επιμέρους μέθοδοι έρευνας δεν συνδέονται υποχρεωτικά με την επιστημολο-

γία, ούτε η γνώση συνδέεται με τον τρόπο και τις μεθόδους απόκτησής της. Η Lincoln (2010) παρατηρεί ότι οι υποστηρικτές των «μεικτών» μεθόδων δεν παρουσιάζουν τις οντολογικές, επιστημολογικές, αξιολογικές αρχές, στις οποίες στηρίζουν την έρευνά τους. Κατά την άποψή μας, η απόσπαση των επιμέρους ερευνητικών μεθόδων από τις επιστημολογικές, οντολογικές, ηθικές, κοινωνικο-πολιτισμικές παραδοχές τις οποίες εμπεριέχουν (ή συνδέονται με την εφαρμογή τους) οδηγεί στην τεχνοποίησή τους και στην εργαλειακή, χρησιμοθηρική, μη αναστοχαστική αντιμετώπιση της κοινωνικής έρευνας.

Συχνά, αυτή η απόπειρα «υπέρβασης» της ρήξης ποιοτικού/ποσοτικού γίνεται υπό το πρίσμα μιας πραγματιστικής προσέγγισης: «χρησιμοποιήστε οποιαδήποτε φιλοσοφική ή μεθοδολογική προσέγγιση δουλεύει καλύτερα για ένα προκείμενο ερευνητικό πρόβλημα» (Robson, 2007). Σε αντιστοιχία με τον πραγματισμό, που έχει τις καταβολές του στο έργο των Charles S. Peirce, William James, John Dewey, αλήθεια είναι αυτό που δουλεύει (Robson, 2007). Η προαναφερόμενη πραγματιστική προσέγγιση συμπλέει με τον μεθοδολογικό αναρχισμό του Paul Feyerabend (1983), που εκφράστηκε στην αντίληψη “anything goes”. Όμως, ο επιστημολογικός σχετικισμός και η πλήρης απόρριψη του ζητήματος της αλήθειας οδηγεί στην αποδόμηση της επιστημονικής γνώσης. Ενστάσεις εγείρει, επίσης, η στρατηγική της εκλεκτικιστικής συρραφής προσεγγίσεων που συχνά έχουν ριζικά αντίθετες επιστημολογικές, φιλοσοφικές αφετηρίες. Ο μεθοδολογικός εκλεκτικισμός δεν οδηγεί στην υπέρβαση της μεθοδολογικής κρίσης, στην οποία βρίσκονται οι κοινωνικές επιστήμες, αλλά αποτελεί απόπειρα συγκάλυψής της (βλ. Vygotsky, 1997a· Πουρκός, 2013γ).

5. Επίλογος

Σε πολλές χώρες τα ζητήματα της ποιοτικής έρευνας προβληματίζουν την επιστημονική κοινότητα, ενώ στην Ελλάδα ο προβληματισμός αυτός παραμένει ακόμα σε χαμηλό επίπεδο, κυρίως σε ορισμένες επιστήμες, όπως η ψυχολογία και οι επιστήμες αγωγής (βλ. σημείωση 15). Αυτό οφείλεται κυρίως στην κυριαρχία της θετικιστικής αντίληψης σε αντιστοιχία με την οποία επιστημονικό θεωρείται μόνο ότι είναι μετρήσιμο. (βλ. σημείωση 16). Οι ποιοτικές προσεγγίσεις, ανεξάρτητα από το επιστημονικό πεδίο που εφαρμόζονται (στην κοινωνική ανθρωπολογία, στην κοινωνιολογία, στην ψυχολογία, στις επιστήμες της αγωγής κ.ά.), έχουν ως βασικό στόχο την αυθεντική και ολιστική περιγραφή και κατανόηση ενός ακέραιου, ενιαίου κοινωνικού ή πολιτισμικού φαινομένου ή συμβάντος. Για την επίτευξη του στόχου αυτού γίνεται χρήση μιας ποικιλίας θεωρητικών και ερευνητικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων και τεχνικών συλλογής δεδομένων (π.χ. σημειώσεις πεδίου, συνεντεύξεις, βιντεογραφήσεις, φωτογραφικό υλικό, φιλμ και άλλα είδη ανθρώπινων τεκμηρίων και τεχνουργημάτων), που στις ποιοτικές προοπτικές τείνουν να είναι «πολυτροπικά αφηγηματικές» και βασισμένες στην τέχνη (βλ. σημείωση 17) βασίζονται δηλαδή σε παρατηρήσεις (λεκτικές, οπτικές, απτικές, γευστικές, οσφρητικές, κιναισθητικές) που σχετίζονται με το πλούσιο φάσμα των εκφραστικών και ενσώματων δυνατοτήτων του ανθρώπινου βιώματος (βλ. σημείωση 18). Το ζήτημα βέβαια του ποιο είναι το ουσιαστικό αντικείμενο της ποιοτικής έρευνας ή τι συνιστά μια αυθεντική και ολιστική περιγραφή και κατανόηση ενός ακέραιου, ενιαίου κοινωνικού ή πολιτισμικού συμβάντος είναι ένα πεδίο ανοικτό και ζωντανό πάνω στο οποίο οι ερευνητές προβληματίζονται, αναπτύσσουν διάλογο και προτείνουν λύσεις και στην προοπτική των μεικτών μεθοδολογιών/μεθόδων έρευνας

6. Βασικοί όροι και έννοιες του δευτέρου κεφαλαίου

Ιστορική αναδρομή, Ποιοτική έρευνα στην ψυχολογία, Κλινική μέθοδος, Ψυχολογία του λόγου, Φεμινιστική ψυχολογική έρευνα, Κριτικός ρεαλισμός, Φαινομενολογία, Ερμηνευτική, Κονστρουκτιβισμός, Κοινωνικός κονστρουξιονισμός, Εθνογραφική έρευνα, Έρευνα-δράση, Αναστοχαστική έρευνα, Κριτική έρευνα, Κριτική Ψυχολογία, Κριτική εθνογραφία στην εκπαίδευση, Ιστορικοί μέθοδοι έρευνας στην εκπαίδευση, Χειραφετική έρευνα, Πλαισιοθετημένη έρευνα, Πολιτισμική ποιοτική μεθοδολογία, Μελέτη περίπτωσης, Μελέτες αξιολογησης, Μεικτές ή συνδυαστικές μέθοδοι έρευνας.

7. Θέματα για σκέψη και συζήτηση του δεύτερου κεφαλαίου

- Ποιοι είναι οι βασικοί γενικοί ιστορικοί σταθμοί (περίοδοι) της ποιοτικής έρευνας;
- Ποιες θεωρητικές ιδέες ήταν ιδιαίτερα σημαντικές για την ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για την ποιοτική έρευνα στο τέλος του 20ου αιώνα;
- Ποιοι είναι οι βασικοί ιστορικοί σταθμοι και επιρροές για την ανάπτυξη της ποιοτικής έρευνας στην ψυχολογία;
- Ποιοι είναι οι βασικοί ιστορικοί σταθμοι και επιρροές για την ανάπτυξη της ποιοτικής έρευνας στην εκπαίδευση;
- Ποιες είναι οι βασικές παραδοχές του κοινωνικού κονστρουξιονισμού;
- Ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της κριτικής έρευνας;
- Ποιες είναι οι βασικές θέσεις του κριτικού «παραδείγματος» στην ψυχολογία και την εκπαίδευση;
- Ποιες είναι οι ανεπάρκειες των κυρίαρχων τάσεων στο πεδίο της ποιοτικής έρευνας σύμφωνα με την ποιοτική πολιτισμική μεθοδολογία που υποστηρίζει ο Ratner;
- Ποια είναι τα βασικά πλεονεκτήματα των μεικτών μεθόδων έρευνας;

8. Σημειώσεις δεύτερου κεφαλαίου

1. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι ακόμα και ο Binet (1898), ο δημιουργός των τεστ νοημοσύνης, θεωρούσε ότι δεν μπορούν όλα να μετρηθούν και ιδιαίτερα οι ανώτερες ψυχικές λειτουργίες. Γενικότερα, οι Γάλλοι ψυχολόγοι θεωρούσαν ότι η πειραματική ποσοτική ψυχολογία στη Γερμανία, που δίνει έμφαση στη μέτρηση του χρόνου αντίδρασης, αποτελεί μια «δογματική θέση». Αυτή η «δογματική θέση» κυριαρχεί στη σύγχρονη ψυχολογία (Todd, Nerlich & McKeown, 2004).
2. Ταυτόχρονα, ορισμένοι ερευνητές αναδεικνύουν τις σημαντικές διαφορές της ανθρωπιστικής ψυχολογίας και φαινομενολογικής ψυχολογίας. Σύμφωνα με την εκτίμηση του Yalom, η ανθρωπιστική ψυχολογία είναι η «φανταχτερή Αμερικανίδα εξαδέλφη» της υπαρξιακής ψυχολογίας (παραπομπή στο Spinelli, 2009: 224). Σύμφωνα με τον Spinelli (2009: 225), «οι περισσότερες ανθρωπιστικές τεχνικές προωθούν –έστω και ακούσια– τον ανταγωνισμό, την αυτοεξύψωση και την περιφρόνηση για τις συσχετιστικές προέλευσης εμπειρίες».
3. Πολλοί ερευνητές που προτιμούν να χρησιμοποιούν τον όρο «κοινωνικός κονστρουξιονισμός» (social constructionism) αντί του όρου «κοινωνικός κονστρουκτιβισμός» (social constructionism) για να τονίσουν τη διαφοροποίησή τους από τις προσεγγίσεις του ριζοσπαστικού κονστρουκτιβισμού. Ο Gergen, για παράδειγμα, ασκώντας κριτική στον ριζοσπαστικό κονστρουκτιβισμό υποστηρίζει ότι είναι πολύ ατομικιστικός, καθότι καταδικάζει τα υποκείμενα να είναι εγκλωβισμένα στη δική τους, ατομικιστική εμπειρία (Gergen, 1995). Αντίθετα, οι κοινωνικοί κονστρουξιονιστές τονίζουν την «πρωτοκαθεδρία των σχεσιακών, συνομιλιακών, κοινωνικών πρακτικών ως πηγή της ατομικής ψυχικής ζωής» (Stam, 1998: 199).
4. Βασικός στόχος όλων των ειδών κονστρουκτιβισμού είναι η έρευνα και η πρόωθηση της θεωρίας για το πώς οι άνθρωποι κατασκευάζουν διάφορα συστήματα νοήματος προκειμένου να κατανοήσουν τον κόσμο, τις εμπειρίες και τον εαυτό τους. Μερικές από τις βασικές κονστρουκτιβιστικές προσεγγίσεις στην ψυχολογία είναι: (α) η προσέγγιση των προσωπικών νοητικών κατασκευών του Kelly (1970, 1991a/1955, 1991b/1955), (β) η προσέγγιση του ριζοσπαστικού κονστρουκτιβισμού των Von Glaserfeld (1995) και Maturana (1988· Maturana & Varela, 1984, 1992· Varela, 1984) και (γ) η προσέγγιση του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού του Kenneth Gergen (1985, 1994). Παρά τις προσπάθειες ορισμένων μελετητών (Neimeyer, 2001· Neimeyer & Mahoney, 1995· Neimeyer & Raskin, 2000, 2001)

στη θεωρία και έρευνα, μέχρι στιγμής ο κονστρουκτιβιστικός τρόπος σκέψης δεν έχει αναπτυχθεί ως ένα θεωρητικά και μεθοδολογικά ενιαίο, συνεπές και συνεκτικό ερευνητικό πρόγραμμα.

5. Για περισσότερες λεπτομερείς θεωρήσεις της Σχολής της Φρανκφούρτης βλ. Gibson (1986), Giroux (1983a, 1983b) και Roderick (1986).
6. Βέβαια, θα πρέπει να υπολογίσουμε την παρατήρηση των Denzin και Lincoln (2005) ότι ιστορικά έχουν διαμορφωθεί ορισμένες κατευθύνσεις της ποιοτικής έρευνας στο πλαίσιο του θετικιστικού «παραδείγματος». Για παράδειγμα, υπήρχαν ερευνητές που επιχείρησαν να παρουσιάσουν τα αποτελέσματα ερευνών στη βάση της συμμετοχικής παρατήρησης με όρους της στατιστικής.
7. Ο Reason (1994) διακρίνει τις παρακάτω βασικές προσεγγίσεις της συμμετοχικής διερεύνησης: (α) συν-εργατική διερεύνηση (co-operative inquiry): μια ομάδα ειδικών συνεργάζεται για την από κοινού διερεύνηση ενός θέματος. Τα μέλη της ομάδας των ερευνητών συμφωνούν για το θέμα της έρευνας, προωθούν μια υπόθεση εργασίας την οποία, στη συνέχεια, ελέγχουν σε πρακτικό ή πειραματικό επίπεδο εξάγοντας τα απαραίτητα συμπεράσματα, (β) συμμετοχική έρευνα-δράση (participatory action research): η εν λόγω μορφή αποσκοπεί στην παραγωγή γνώσης και δράσης χρήσιμης για μια ομάδα, κοινότητα ανθρώπων, (γ) επιστήμη-δράση (action science) και διερεύνηση-δράση (action inquiry): εξακρίβωση της πρακτικής εφαρμοσιμότητας μιας θεωρίας, έμφαση στη συλλογή πρωτογενών δεδομένων για τη διερεύνησή της (Reason, 1994).
8. Για ζητήματα που αφορούν τις μεικτές μεθόδους βλ. επίσης το συλλογικό βιβλίο του Μάριου Α. Πουρκού που κυκλοφόρησε πρόσφατα (2013) από τις εκδόσεις Ίων με τίτλο *Δυνατότητες και Όρια της Μείξης των Μεθοδολογιών στην Κοινωνική, Ψυχολογική και Εκπαιδευτική Έρευνα: Επιστημολογικά και Μεθοδολογικά Ζητήματα των Προοπτικών Διεύρυνσης του Ερευνητικού Σχεδιασμού*. Βασικός άξονας προβληματισμού του βιβλίου είναι οι δυνατότητες δημιουργικού συνδυασμού, μείξης ή σύνθεσης μιας ποικιλίας μεθοδολογιών έρευνας (ποιοτικών και ποσοτικών αλλά και ποιοτικών μεταξύ τους) και κατά συνέπεια διεύρυνσης και εμπλουτισμού του ερευνητικού σχεδιασμού. Στο βιβλίο εξετάζονται η έννοια, οι βασικές παραδοχές, θέσεις και προσεγγίσεις, καθώς και οι δυνατότητες και τα όρια της μεθοδολογικής-ερευνητικής αυτής προοπτικής μείξης. Στο βιβλίο επιχειρείται επίσης, στο πλαίσιο μείξης συγκεκριμένων μεθοδολογιών και μεθόδων, να αναδειχτούν οι σκοποί ή οι λογικές συνδυασμού ή μείξης τους, διατυπώνοντας τους λόγους που αυτή χρειάζεται. Πιο συγκεκριμένα, στο βιβλίο εξετάζονται: (1) οι επιστημολογικές διαστάσεις και τα «παραδείγματα» μείξης των μεθοδολογιών/μεθόδων στην κοινωνική, ψυχολογική και εκπαιδευτική έρευνα, (2) οι σχέσεις ποιοτικής και ποσοτικής μεθοδολογίας και οι εφαρμογές μεικτών μεθόδων έρευνας στην κοινωνική έρευνα, (3) τα βασικά μεθοδολογικά ζητήματα που αφορούν τη μεικτή ερευνητική μεθοδολογία/μέθοδο, τις αξίες, την υποκειμενικότητα του ερευνητή και την ερευνητική εμπειρία, (4) οι δυνατότητες και τα όρια της μείξης των μεθοδολογιών/μεθόδων στο πλαίσιο της έρευνας-δράσης, (5) η μείξη των μεθοδολογιών/μεθόδων στο πλαίσιο της ανάλυσης κειμένων, και (6) οι εφαρμογές μεικτών μεθοδολογιών/μεθόδων έρευνας στο πλαίσιο της ψυχολογίας και της πολιτισμικής κοινωνιολογίας.
9. Υπο αυτό το πρίσμα έχει ιδιαίτερη σημασία το ειδικό αφιέρωμα “Qualitative Research in Psychology” του περιοδικού *Hellenic Journal of Psychology*, που επιμελήθηκαν οι Georgaka και Avdi (2008).

Για την ποιοτική ψυχολογική έρευνα στα ελληνικά βλέπε επίσης :

- το βιβλίο των Potter & Wetherell με τίτλο «Λόγος και Κοινωνική Ψυχολογία: Πέρα από τις στάσεις και τη συμπεριφορά» που δημοσιεύτηκε (2007) στα ελληνικά με επιμέλεια Ν. Μποζατζή, εκδόσεις Μεταίχμιο
- το βιβλίο του Σταλικά, Α. (2005) με τίτλο « Μέθοδοι έρευνας στην Ψυχολογία». Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- το βιβλίο της C. Willig με τίτλο «Ποιοτικές Μέθοδοι έρευνας στην Ψυχολογία: Εισαγωγή» που είναι υπό δημοσίευση στα ελληνικά με επιμέλεια της Ε. Τσέλιου, εκδόσεις Gutenberg.
- ο συλλογικός τόμος με τίτλο «Ποιοτική Ψυχολογία και Συμβουλευτική Ψυχολογία» που είναι υπό δημοσίευση με επιμέλεια των Φ. Ίσαρη & Μ. Μαλικιώση-Λοΐζου.
- Το υπό ίδρυση «Εργαστήριο Ποιοτικής Έρευνας στην Ψυχολογία και την Ψυχική Υγεία» στον Τομέα Ψυχολογίας του Τμήματος ΦΠΨ, ΕΚΠΑ, το οποίο αποσκοπεί στην προαγωγή της ποιοτικής μεθοδολογίας στο χώρο της ψυχολογίας καθώς και σε συναφείς επιστημονικούς τομείς και εφαρμοσμένα πεδία όπως είναι η συμβουλευτική, η θεραπεία, η εκπαίδευση, η υγεία και η εργασία (www.qual.ppp.uoa.gr).

Τα βιβλία των Πουρκός, Μ. και Δαφέρμος Μ. (2010) α. *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα*. Αθήνα: Τόπος και β. *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα*. Αθήνα: Τόπος καλύπτουν ένα σημαντικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία και μπορούν να συμβάλουν στον υπό εξέλιξη διάλογο σχετικά με τον εννοιολογικό προσδιορισμό, τις προσεγγίσεις και τα γενικότερα θεωρητικά, επιστημολογικά και ηθικά ζητήματα των ποιοτικών ερευνητικών μεθοδολογιών και μεθόδων στο πλαίσιο της κοινωνικής, ψυχολογικής και εκπαιδευτικής έρευνας. Στα βιβλία αυτά καλύπτονται σημαντικά κενά στην πραγμάτευση κομβικών θεωρητικών, οντολογικών, επιστημολογικών, αξιολογικών, ηθικών, πολιτικών και μεθοδολογικών ζητημάτων της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα στη σύγχρονη ψυχολογία και την εκπαίδευση, που αφορούν: (1) τις θεωρητικές προσεγγίσεις στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών και τον ρόλο που αυτές διαδραματίζουν στον ερευνητικό σχεδιασμό στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής και ψυχολογικής έρευνας (θετικιστική, δομιστική, ερμηνευτική, οικοσυστημική, πολιτισμική-ιστορική, κονστρουκτιβιστική, διαλογική, κριτικο-ρεαλιστική, κ.ά.), (2) τις προϋποθέσεις και τις συνθήκες διεξαγωγής της έρευνας και τις εν γένει διαδικασίες ανάπτυξης και εφαρμογής της επιστημονικής γνώσης, (3) τη μεθοδολογική προβληματική της ποιοτικής έρευνας και τις απόπειρες άρσης του διπόλου των ποιοτικών και ποσοτικών μονομερειών με την ανάπτυξη κριτικών διαλεκτικών μεθοδολογιών ποιοτικής έρευνας και τις απόπειρες άρσης του διπόλου των ποιοτικών και ποσοτικών μονομερειών με την ανάπτυξη κριτικών διαλεκτικών μεθοδολογιών, (4) θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της εθνογραφικής διερεύνησης της παιδικής ηλικίας και (5) την εξέταση των βασικών παραδοχών, των ιστορικών καταβολών, του ερευνητικού βεληνεκού και των δυνατοτήτων και των ορίων ορισμένων ποιοτικών μεθόδων έρευνας, όπως η βιογραφική-αφηγηματική μέθοδος, η φαινομενολογική μέθοδος, η συμμετοχική παρατήρηση, οι Ιστορίες Ζωής, η έρευνα-δράση, το «διδακτικό» και σχεδιαστικό πείραμα, η ανάλυση συνομιλίας, η φαινομενολογική και κονστρουκτιβιστική προσέγγιση, καθώς και ζητήματα που αφορούν τις μεικτές μεθόδους έρευνας.

Σημαντική συμβολή επίσης για την ελληνική βιβλιογραφία αποτελούν τα παρακάτω βιβλία τα οποία προέρχονται από τον ευρύτερο χώρο των Κοινωνικών Επιστημών:

- το βιβλίο του Ιωσηφίδη, Θ (2008) με τίτλο «Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες». Αθήνα: Κριτική.
- το συλλογικό βιβλίο της Καλλινικάκη, Θ. (2010) με τίτλο « *Ποιοτικές Μέθοδοι στην Έρευνα της Κοινωνικής Εργασίας*». Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

- το βιβλίο της Mason J. με τίτλο «Η διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας» που δημοσιεύτηκε (2003) στα ελληνικά με επιμέλεια Ν. Κυριαζή. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
 - το βιβλίο του Λάζου, Γ. (1998) με τίτλο «Το πρόβλημα της Ποιοτικής Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες: Θεωρία και πράξη». Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
 - Το βιβλίο της Λυδάκη, Α. (2001) με τίτλο « Ποιοτικές μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας». Αθήνα: Καστανιώτης.
 - το βιβλίο του Σαββάκη, Μ. (2013) με τίτλο « Μικροκοινωνιολογία και Ποιοτική Έρευνα: Θεωρητικά παραδείγματα και εμπειρικές εφαρμογές». Αθήνα: Κριτική.
 - το βιβλίο του Robson, C. με τίτλο « Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές» που δημοσιεύτηκε (2007) στα ελληνικά με επιμέλεια Κ. Μιχαλπούλου. Αθήνα: Gutenberg.
 - το βιβλίο του Τσιώλη, Γ. (2006). Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις: Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα. Αθήνα: Κριτική.
 - το βιβλίο του Τσιώλη, Γ. (2014) με τίτλο « Μέθοδοι και Τεχνικές Ανάλυσης στην Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα». Αθήνα: Κριτική.
10. Ο James McKeen Cattell υποστήριζε ότι «η ιστορία της επιστήμης είναι η ιστορία της μέτρησης» (Cattell, 1893: 316). Ο Boring ισχυρίζονταν ότι με δυσκολία μπορούμε να αναγνωρίσουμε κάποιον ως επιστήμονα, εάν η μέτρηση δεν είναι ένα από τα εργαλεία του (Boring, 1950: 286).
11. Μια συνεισφορά στο ζήτημα αυτό είναι και το συλλογικό βιβλίο του Μάριου Α. Πουρκού των εκδόσεων Νησίδες με τίτλο Βίωμα και Βασισμένες στην Τέχνη Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας: Επιστημολογικά-Μεθοδολογικά Ζητήματα και Νέες Προοπτικές (2015). Στο βιβλίο αυτό σκιαγραφείται το πεδίο των βασισμένων στην τέχνη ποιοτικών μεθόδων έρευνας και ο τρόπος με τον οποίο μπορούν να συμβάλουν στη διεύρυνση της γνώσης μας. Εξετάζονται ζητήματα, που αφορούν το ιστορικό πλαίσιο των βασισμένων στην τέχνη μεθόδων έρευνας, τα βασικά τους «παραδείγματα», προσεγγίσεις, παραδοχές, έννοιες, πεδία εφαρμογής, χρησιμότητα, βιωσιμότητα και προοπτικές, καθώς και ζητήματα που αφορούν την αξιολόγησή τους (εγκυρότητα και αξιοπιστία). Επιχειρείται ακόμη να αναδειχθούν τρόποι διασύνδεσης της τέχνης με την εκπαίδευση και τις διαδικασίες μάθησης και γνώσης. Παρουσιάζονται επίσης οι βασικές μεθοδολογικές τάσεις της σύγχρονης έρευνας στο πεδίο αυτό όπως είναι η επιτόπια έρευνα σε σχέση με την ανθρωπολογία και την τέχνη, οι οπτικές μεθοδολογίες/μέθοδοι έρευνας (η ερμηνευτική προσέγγιση πινάκων ζωγραφικής, η πολιτισμική βιογραφική προσέγγιση των ακτιβιστικών stencil, η ερμηνευτική προσέγγιση των graffiti στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, η κοινωνική σημειωτική σε σχέση με την οπτική επικοινωνία και την ανάλυση οπτικού σχεδιασμού, η ερμηνευτική προσέγγιση παιδικών και εφηβικών ιχνογραφημάτων, το photovoice και η εφαρμογή του στο ζήτημα των κρυφών σεξουαλικών ταυτοτήτων, η προσέγγιση της προσωποποιημένης και οπτικοποιημένης αναπαράστασης εννοιών στην περίπτωση της σεξουαλικότητας και σεξουαλικής αγωγής των εφήβων, το κοινωνικό ντοκιμαντέρ και η αφήγηση-ποίηση ως μέθοδοι έρευνας βιωμάτων εγκλεισμού, καθώς και η αυτοβιογραφία (δήγηση προσωπικών ιστοριών), οι αυτοβιογραφικές μαντινάδες, η μουσική και το παιχνίδι με την κούκλα ως μεθοδολογικά εργαλεία ποιοτικής έρευνας. Πρόκειται για δημιουργικές, συμμετοχικές μεθόδους έρευνας, οι οποίες είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για άτομα που ανήκουν σε περιθωριοποιημένες ομάδες, καθώς τείνουν να λειτουργούν διευκολυντικά και ενδυναμωτικά για την αυθεντική έκφραση της καταπιεσμένης και αποσιωπημένης από τις κυρίαρχες εξουσιαστικές δομές φωνής τους, τη χειραφέτηση, την κριτική συνειδητοποίηση, τις ελπίδες τους για το μέλλον και επίσης για την αλλαγή της κοινωνικής τους κατάστασης.

12. Αξίζει να αναφερθεί ότι η αναφερόμενη πιο πάνω προβληματική της ενσώματης γνώσης αποτελεί συνέχεια ενός συλλογικού βιβλίου με τίτλο *Ενσώματος Νους, Πλαισιοθετημένη Γνώση και Εκπαίδευση: Προσεγγίζοντας την Ποιητική και τον Πολιτισμό του Σκεπτόμενου Σώματος – Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις* (2008, επιμέλεια Μάριου Α. Πουρκού, εκδόσεις Gutenberg). Σκοπός του διεπιστημονικού αυτού συλλογικού βιβλίου είναι η παρουσίαση της σύγχρονης προβληματικής (θέσεις, κριτικές διαμάχες, διλήμματα, παρανοήσεις, καταχρήσεις) και των πρόσφατων ερευνητικών πορισμάτων σχετικά: (1) με τη φύση του σώματος, (2) τις κοινωνικο-ιστορικές και πολιτισμικές διαστάσεις του σώματος, (3) το ρόλο που το σώμα παίζει στις γνωστικές (γνωσιακές), μαθησιακές, αναπτυξιακές, επικοινωνιακές, διαπροσωπικές, κοινωνικο-ηθικές και ψυχοθεραπευτικές διαδικασίες, (4) τις σωματικές βάσεις της καλλιτεχνικής/αισθητικής δημιουργίας και επικοινωνίας και (5) το ρόλο που παίζει το σώμα στη θρησκεία και στην κατασκευή νέων μορφών υποκειμενικότητας. Η προβληματική αυτή συμπληρώνεται και από δύο άλλα συλλογικά βιβλία που είναι υπό δημοσίευση με επιμέλεια του Μάριου Α. Πουρκού με τίτλο *Σώμα, Βίωμα, Γνώση και Ποιοτικές Μεθοδολογίες Έρευνας: Επιστημολογικά-μεθοδολογικά Ζητήματα και Νέες Προοπτικές, το πρώτο, και Το Σώμα ως Τόπος Βιωμάτων και Δημιουργίας Κοινωνικών Νοημάτων*, το δεύτερο.